

سلیکہ

کھوج پراگا

شماره: 14

جولائی - دسمبر 2024ء

گورنمنٹ کالج
یونیورسٹی پریس

سُلیکھ

شماره : 14

جولائی - دسمبر 2024ء

کھوج پراگا

گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور

سُلکھ

شماره: 14، جولائی-دسمبر 2024ء

© گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور، نے پنجابی کھوج پراگا سُلکھ شائع کیتا ہے،
شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی کچہری روڈ، 54000، لاہور، پاکستان۔

سمجھ حق راکھویں۔

ایس کھوج پراگے دے کسے وی حصے نوں کاپی رائٹ ہولڈر دی لکھتی اجازت توں پناں
کسے وی شکل وچ دوبارہ نہیں چھاپیا جاسکدا۔

کورڈیڑائن: پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

خط پترلی:

پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

مدیر سُلکھ،

شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، کچہری روڈ، لاہور، پاکستان۔

مُل: 400 روپے

Email: sulaikh@gcu.edu.pk, chairperson.punjabi@gcu.edu.pk

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

نائب مدیر:
ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

مجلس ادارت

- (1) ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان
 - (2) ڈاکٹر شبنم اسحاق
 - (3) ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو
 - (4) ڈاکٹر واصف لطیف
- اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

مجلس مشاورت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر گھیر سنگھ
 - (2) پروفیسر ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ
 - (3) پروفیسر ڈاکٹر تیج ورت سنگھ گل
 - (4) پروفیسر ڈاکٹر سرجیت سنگھ بھٹی
 - (5) جناب مظہر ترمذی
 - (6) پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ
 - (7) پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
 - (8) پروفیسر ڈاکٹر مرزا معین الدین
 - (9) ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد
 - (10) ڈاکٹر منیر گجر
- 7426 میری مور ڈرائیو، ڈیلٹا، بی سی وی 4 سی، کینیڈا
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، بھارت
شعبہ انگریزی، گورنمنٹ دیو یونیورسٹی، امرتسر، بھارت
ڈائریکٹر پنجابی ڈویلپمنٹ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، بھارت
ممبر آف لندن آرٹس کونسل، لندن، یو کے
93۔ پی آئی اے سوسائٹی، لاہور
چیئر پرسن، شعبہ پنجابی، لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال
شعبہ اردو، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا، سرگودھا

مقالہ نگاراں لئی سُبھاوے

- 1- مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
 - 2- مقالے وچ چھپے وچار مقالہ نگار دے ذاتی ہوسن۔
 - 3- مقالہ ان ہیج 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ کاپیاں دوویں گھلیاں جاوے۔
 - 3- مقالے دے نال 100 توں 200 لفظاں وچ انگریزی وچ Abstract گھلیا جاوے۔
 - 4- حوالے تے حاشیے Turabian دے مطابق ہون۔
- مرتب دا حوالہ:
- وارث شاہ، ہیر سید وارث شاہ، مرتبہ۔ شیخ عبدالعزیز (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء)، 65۔
- لکھاری دا حوالہ:
- محمد آصف خاں، مک مک (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 80۔
- مضموناں دی چون:
- پروفیسر ریاض احمد شاہ، ”باہو بارے لاجوتی دے وچار“، سانجھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء)، 472۔
- رسالے دا حوالہ:
- عین الحق فرید کوٹی، ”سہیں خواجہ فرید“، پنجابی ادب، 4 (1987ء): 26۔
- دوجی واری مختصر حوالہ:
- محمد آصف خاں، 85۔
- 5۔ برقی سوے (Online Source)
- ویب سائٹ دا مکمل پتہ تے اوس توں استفادے دی تاریخ درج ہووے۔
- ڈاکٹر ہر شندر کور، ماں بولی - اک ڈاکٹری نظریے توں

<http://www.wichaar.com/news/254/ARTICLE/4473/2008-06-19.html>

(accessed June 20, 2018)

سارنى

7	مدیر	مکھ وچار
9	ڈاکٹر محمد سلیم	جدید پنجابی نثر دا موڈھی..... شردھارام پھلوری
18	ڈاکٹر وسیم گردیزی	ادب تے نفسیات دا آپسی رشتہ
53	ذوالفقار علی	”ٹُر پئے نیں قافلے“ دا تجزیاتی مطالعہ
70	سدرہ طاہر	”ڈراکل“ راہیں عورت دا وسیلی درجہ
89	زینب ظہور	رائے محمد خاں ناصر دیاں نظماں دا سُہا
106		انڈیکس

جدید پنجابی نثر دا موڈھی شردھارام پھلوری

ABSTRACT

This article examines the contributions of Shardha Ram Philori, a notable figure in the development of Punjabi prose during the British period. Born in Philor, a town in the Jalandhar District of Indian Punjab. Philori was proficient in several vernacular languages of India, including Hindi, Sanskrit, Urdu, Persian, and Punjabi. His expertise in Oriental languages led him to a position with the British Government, where he authored significant works aimed at training British officers. These writings are considered a valuable repository of Punjabi literature, blending traditional and contemporary elements of Punjabi prose. This paper explores the quality of Philori's diction, language, and literary creation, while also assessing his impact and legacy in the context of Punjabi literary history.

شردھا رام پھلوری (1837-1884ء) دے جیون بارے کوئی بھتی جانکاری نہیں ملدی۔
گورننگن کورہوراں دے آکھن موجب:

”..... پروفیسر پریتم سنگھ دووارا سنپادت پُتک شردھا رام دیاں
اپنیاں لکھتاں دیاں کجھ اندرلیاں گواہیاں توں وی اُس دے جیون بارے
کجھ سوتر جوڑے جاسکدے ہن جاں اوس دے سمکالیاں دیاں رچناواں
وچ اُس بارے کتے کوئی سنکیت مل جاندا ہے۔ ایہناں توں اڈ اوس دے

بزرگ ساکاں سنبندھیاں توں وی کجھ موکھک جانکاری ملدی ہے۔“ (1)

شردھا رام پھلوری دا جنم 30 ستمبر 1837ء وچ ہويا۔ (2) آپ پھلور دے جم پل سن۔ آپ دے وڈکیاں نے کدھروں آ کے استھے وسوں اختیار کیتی یاں اوہ مڈھ توں ای ایہوں دے وسنیک سن، ایس بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ آپ دا ہندو گھرانے نال تعلق سی۔ مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی۔ دھرم پرچار نال جڑن پاروں پنڈت اکھوائے۔ سنان دھرم لہر نال جڑ کے دھرم دی سیوا کردے رہے۔ شردھا رام پھلوری نے سنسکرت، ہندی، اردو، فارسی تے پنجابی زبانوں دا علم حاصل کیتا۔ (3) اوہناں انگریز افسراں دی نوکری کیتی۔ دھرم پرچار تے انگریز دی نوکری پاروں اوہناں نوں کئی علاقیاں دے سفراں تے وی جانا پیا۔ اوہ کجھ چر لاہور وی رہے۔ شردھا رام پھلوری نے سنسکرت، ہندی، اردو تے پنجابی زبان وچ لکھتاں نوں رچیا۔ جیہناں دی تفصیل ایس طرح ہے:

سنسکرت

- 1- نیتیر پرارتھنا
- 2- آتم چکیتسا
- 3- بھرگو سنہتا (جوتش بارے)
- 4- شو پران دی کتھا

ہندی

- 1- کتھت (15)
- 2- تتو دیپک (دھرم کرم دا سار)
- 3- ست دھرم مکتا ولی (بھجناں دا ٹریکٹ)
- 4- بھاگ یروتی (ناول، 1877ء)
- 5- پریا گنتر (استری شکشا کی)
- 6- پرجا ہتیشی (استری چلن دے اُپدیش)
- 7- بہار بندھو (استری سکھیا بارے)
- 8- رمالا کام دھنیو (1866ء رٹل وودیا بارے)
- 9- سنوپ دلش (1880ء سکھیا بارے)
- 10- پنچ منتر (1880ء پرا وودیا دی سکھیا)
- 11- ستیہ مرت پرواہ

- 12- پاک سادھنی (رسوئی سکھیا)
- 13- کوتک سنگریہہ (جادو تماشاں دی)
- 14- درستاناوی (درستان سنگریہہ)

اردو

- 1- دُرُجن مکھ چُپٹیکا (عیسائی، اسلام تے برہم، سماج دا کھنڈن)
- 2- دھرم کسوٹی (1874ء اپنشاں دا انوواد)
- 3- دھرم رکشا (1876ء برہم سماج نوین چندر رائے صاحب دے لیکچر دے جواب وچ لکھی)
- 4- دھرم سہباد (1876ء پرشنو تریاں)
- 5- اُپدیس سنگریہہ (دھارمک اُپدیشاں بارے)
- 6- اُم المذاہب (1880ء دبستان مذاہب دا اردو انوواد)

پنجابی

- 1- بینتاں
 - 2- بارہ ماسہ
 - 3- سکھاں دے راج دی وٹھیا (1866ء)
 - 4- پنجابی بات چیت (1875ء) (4)
- شردها رام پھلوری ہوراں دیاں پنجابی لکھتاں وچوں 'بینتاں' تے بارہ ماسہ زمانے دی دھوڑ پیٹھاں دب چلیاں ہن۔ پروفیسر پریتم سنگھ ہوراں 'سکھاں دے راج دی وٹھیا' نوں مرتب کرن سے ایس دیباچے وچ 'بارہ ماسہ' دے ست بنداں نوں شامل کیتا ہے۔
- گورنمنٹ کور ہوریں شردها رام بارے آکھیاں ہن:

”شردها رام شروع توں ہی اک ہونہار بالک سی۔ چنچل وی سی پر ہونہار ادھک۔ اُس دی بڑھی تیز سی۔ اوہ کسے گل نوں تڑت سمجھ لیندا سی۔ ایہی کارن ہے کہ اُس نے بڑی جلدی شاستر گیان وچ نہنٹا پراپت کر لئی۔ ایس توں علاوہ اوس نے کئی بھاشاواں سنسکرت، ہندی، اردو تے پنجابی وچ بہت مہارت حاصل کیتی۔ اوس نے ہر پرکار دے دھرم گیان نوں حاصل کیتا تے اپنے شاستر اتھ دے دوران

دوسریاں نوں نراوتر کرن وچ سپھل رہیا۔ اوس دے دکھیاں وچ

مُکنا تمک دھرم اڈھین نال بھر پور سن۔“ (5)

پنڈت شردھا رام پھلوری ہوراں دی لکھت ’سکھاں دے راج دی

وتھیا‘ نوں اوس سے دے پنجاب دے لیفٹیننٹ گورنر میکلوڈ دی سرپرستی

وچ 1866ء نوں تیار کیتا۔ جس نوں پہلی وار 1868ء وچ پنجاب سرکار

ولوں چھاپے چاڑھیا گیا۔ (6)

پنڈت شردھا رام پھلوری اپنی لکھت ’پنجابی بات چیت‘ دے دیباچے وچ اپنی ایس

لکھت دی دس پاؤندے ہوئے لکھدے نیں:

”.....میں اُس پرمیسر نوں بار بار سُکر کے ہُن اہ بات لکھدا ہاں

کہ اس توں پہلاں پنجابی بھاشا وچ میں اوہ پوچھی لکھ کے سرکار وچ دتی

سی کہ جس وچ پنجاب دیس دیاں جٹاں ار کرتوتاں ار سادھا سنتاں ار

راجیاں دیاں حقیقتاں لکھیاں ہونیاں سیاں کہ جس نوں پڑھ کے انگریز

لوک امتحان دیندے ہن۔“ (7)

شردھا رام دی لکھت ’سکھاں دے راج دی وتھیا‘ پنجابی نثر دی

کتاب انگریز افسر اپنے امتحان پاس کرن لئی ایس دا مطالعہ ضروری

سمجھدے سن۔ اوہ انگریز افسر جیہناں نوں ہندوستان دے دکھ وکھ

علاقیاں وچ ذمہ داریاں دتیاں جاندیاں سن اوہناں نوں اوس علاقے

دے رسم و رواج اوتھوں دی ثقافت رہن سہن تے زبان بارے

جانکاری حاصل کرنا ضروری سمجھیا جاندا سی۔ جیس کر کے اوہناں دا

امتحان ایس کھتیر وچ لیا جاندا سی تاکہ اوہ چنگے طریقے نال اپنیاں ذمہ

واریاں نوں نبھا سکے۔ شردھا رام پھلوری دیاں ایہہ پنجابی لکھتاں

اوہناں لئی بڑیاں فائدہ مند ثابت ہوندیاں سن۔

شردھا رام پھلوری ہوراں اپنی ایس لکھت نوں مکھ طور تے تن

باباں وچ ونڈیا ہے: پہلے باب وچ گورو نانک صاحب توں لے کے

دسویں گورو گوبند سنگھ تک دا ویروا دتا گیا ہے۔ ایس توں اڈ رہت

نامہ سکھاں دا اتے ظفر نامہ وی موجود اے۔ دوجے باب وچ مہاراجہ

رنجیت سنگھ، بیان مسلاں دا، مہاراجہ رنجیت سنگھ دے جیون بارے

جانکاری دتی گئی ہے۔ مہاراجا کھڑک سنگھ، نونہال سنگھ دا حال تے لاہور دی لڑائی دا ذکر وی ملدا ہے۔ ایس لکھت دے اخیر لے تے تیجے باب اندر پنجاب دیاں لوکاں دے رسم و رواج، ریتاں تے گیتاں، کہاوتاں بارے جانکاری ملدی ہے۔

پنجابی نثر دی وگنی لئی ویکھو:

”جلپے لہور تحصیل شرقپور دے علاقے رائے بھوئے دی تلونڈی نامے پنڈ وکھے جو ہُن نکانہ کر کے آکھیدا ہے کالونامے ویدی کھتری دے گھر جو اوس ویلے پٹواری سا سمت 1526ء سن 1469ء عیسوی وکھے کتک سودی پورن ماسی دے دن ادھی رات نوں پتر جمیا جاں کالوے اپنے گل پروہت نوں خبر دتی تاں اوس نے ساستر ریت موجب وچار کر کے اوس بالک دا ناؤ نانک رکھیا اتے کہیا کہ ہے کالو ایہہ بالک بہت اُتم اردھرم مورت ہووے گا۔ بہت لوک ایس دے پچھے تَرَن گے ایہہ پرمیسر دا پیارا ہے۔ بہتیاں دے بھرماں نوں کھووے گا.....“ (8)

گورنجن کور ہوریں ایس لکھت بارے آکھدیاں ہن:

”سچے طور تے اسیں کہہ سکدے ہاں کہ پنڈت شردھا رام پھلوری نے ایس پُتیک دی رچنا کر کے اک پنٹھ دو کاج والی گل کیتی ہے۔ اک پاسے تاں اوس نے انگریزاں نوں پنجاب دے اتہاس، لوکاں دے جیون، اوہناں دے سماج تے سبھیا چارتوں چنگی طرح جانو کرایا ہے تے دوجے پاسے اجوکی وارنک دا ناٹھ پُراتن وارنک نالوں توڑیا ہے۔ اجیہا ذکر کردیاں کتے اوہ کچھ پاتی ہو جاندا ہے تے کتے انادر بھر پور شہداولی دا پریوگ کردا ہے، کتے سکھاں دے راج دی ننڈیا کردا ہے تے کتے انگریزاں دے سوہلے گاؤن لگ جاندا ہے۔ پھر وی اُس نے پنجاب دے لوکاں تے اوہناں دے جیون بارے جو مُڈھلی واقفیت دتی ہے اوہ کافی مہتو پورن تے شلا گھا یوگ ہے۔ گل کہ انگریزاں دی صفت سمیر وچ اُس دے لکھ ہلدے ہی نظر آؤندے ہن۔“ (9)

ایسے ہی قسم دی اک ہور لکھت شردھا رام پھلوری نے ’پنجابی بات چیت‘ دے ناں نال

1875ء وچ رچی۔ لیکھک ولوں دتی جانکاری مطابق ایس لکھت نوں اوس نے انگریز افسراں دی تربیت لئی تیار کیتا تا کہ اوہ پنجابی زبان نوں سکھن توں اڈ پنجابی جیون، رہن سہن، رسماں ریتاں رواجاں تے ثقافت توں دی جانکاری حاصل کر سکن۔

اوہ اپنی ایس لکھت دے دیباچے وچ لکھدے ہن:

”پرہن میرے اک متر پادری جان نیوٹن صاحب نے جو پنجابی
جبان نوں بہت اچھی طرح جان دے ہن مینوں ایہہ صلاح دتی کہ اک
ایہی پوتھی پنجابی جبان وچ لکھو کہ جس وچ سب طرح دے محاورے آ
جان، اُس متر دی صلاح من کے میں اہ (پنجابی بات چیت) نام پوتھی
لکھ کے سمت 1933 سن عیسوی 1875ء وچ اُس متر نوں دتی کہ جس
نے گورنمنٹ پنجاب توں منجور کرا کے مینوں ایس دا انعام دوا یا۔“ (10)

شردھا رام پھلوری ہوریں اپنی ایس لکھت نوں رچے جان دا مقصد بیان کردے ہوئے
لکھدے ہن:

”اہ پوتھی جو انگریجاں دے فائدے واسطے لکھی ہے کہ جو پنجاب
دے سب دستور سمجھنا چاہندے ہن، اس واسطے جتھوں تائیں پر باسی
کوئی محاورے اربوہر لکھنے تے نہیں چھڈیا۔“ (11)

پنجابی نثر دی ایس لکھت نوں شردھا رام پھلوری ہوراں تن باباں وچ ونڈیا ہے۔ کتاب
اندر دیباچہ لکھن توں بعد "Proverbs and Idiomatic Sentences" دے سرناویں پیٹھ 114
محاوریاں نوں رومن پنجابی اکھراں وچ درج کیتا ہے۔ جیہناں دا پنجابی زبان وچ ترجمہ وی
اونہاں دے ساہمنے درج کیتا ہے ایہدے کل صفحے 8 ہن۔ ’پنجابی بات چیت‘ دے پہلے باب
اندر شروع وچ ہی لکھیا ہے۔ ”اس وچ مانجھے دیاں ساریاں گواراں منکھاں ارتیمیاں اتے منڈے
کڑیاں اتے ٹیاراں دیاں بولاں اریتاں ادک لکھتاں ہن۔“ دوجے باب دے شروع وچ لکھیا
ہے۔ ”اس وچ دوا بے دی بولی اراوتھے دیاں گواراں صرافاں اریناں سیانیاں ارتیمیاں دے
بولنے دا ڈھب اریتاں رسماں لکھیاں ہونیاں ہن۔“ تیجے باب وچ ”اس وچ دوا بے دے
مسلماناں اریکاگڑے دے ارد گرد دیاں پہاڑیاں اری مالوے دیاں جٹاں دیاں بولیاں اور گجھ
گیتاں لکھیاں ہویاں ہن۔“ ایہناں تن باباں اندر پنجابی نثر رومن اکھراں وچ لکھی ہوئی ہے۔
ایہناں تن باباں دے صفحیاں دی گنتی کل 84 ہے۔ تن باباں توں بعد اخیر تے "Glossary"
دتی ہوئی۔ پنجابی اکھراں دی گنتی 2819 ہے تے ایہناں دے انگریزی زبان وچ معنی وی دے

گئے ہن۔ ایس دے صفیاں دے نمبر وکھرے لگے ہوئے نیں جس دے مطابق ایہدی گنتی 46 ہے۔

پنجابی نثر دی ایس کتاب وچوں نمونہ ویکھو:

”لہور شہر دے لوہاری درواجے چڑی ماراں دی گلی وچ اک مُلراج نام کپور کھتری رہندا سا، کہ جس دے گھر ترے ننگر سن۔ وڈے دا ناؤں گراں دتہ اتے وچکار لے دا جواہر اریے نکلے دا نام مانک سا۔ جاں وڈا گراں دتہ کجھ سیانا ہویا، تاں اُس دی بھوآ اپنی بھرجائی نوں آکھیا بھابی گراں دتہ ہُن سُنکھ نال سیانا ہو پیا کتے چنگے گھر ایس دا ناؤں تھاوں لگ جاوے تاں چھٹی گل ہووے۔ گراں دتے دی ماں آکھیا بی بی سابلہی دروہے تہاڈی گلی دے مُنڈے سروپو دی گلی زرنجن کھنے دے گر ترے کڑیاں سُنڈے ہاں جے توں کجھ اُدم کریں تاں اساڈے گراں دتے نوں سگن آ جاوے۔ اُس گراں دتے دی بھوآ اوں دن سروپوں دی گلی جا کے گراں دتے دے پیو دی وڈیائی کیتی اتے ایہہ بی آکھیا کہ ننگر بھی سُنکھ نال وڈا سُچیت تے مدرسے پڑھدا ہے۔ زرنجن کھنے دی ماں اتے وُہٹی آکھیا چھابی بی بی اساں اوڑک اپنی کاکی کسے کھتریتے نوں ہی دینی ہے نہ سگوں بھیڑے پلے پادے تاں ہور بی چنگی گل اے۔ چھابا جُراتریاں وچ آ جانیو سگن کر دیاں گیاں۔ جاں گراں دتے دی ماں اتے بھوآ اتے ہور کئی تریمتاں کھٹیاں ہو کے جُراتریاں دے دین زرنجن دے گھر گئیاں تاں دھی والیاں اک روپیہ تاں گڑ دی روڑی چا دتی۔“ (12)

شردھا رام پھلوری دیاں دوویں لکھتاں ’سکھاں دے راج دی وٹھیا‘ تے ’پنجابی بات چیت‘ بولی دے پکھ توں بہت امیر ہن۔ لیکھک نے ایہناں اندر عام بول چال دی زبان نوں ورتیا ہے تے علاقائی بولیاں نوں بڑے سچے ڈھنگ نال ورتوں وچ لیاندا ہے۔ شردھا رام پھلوری ’پنجابی بات چیت‘ دے دیباچے وچ لکھدا ہے:

”بھاویں میں رہن والا تاں دوا بے دا ہاں ار گھر میرا جالندھر دے علاقے پھلور شہر وچ ہے تاں بی میں ہور ناں استھاناں دیاں بولیاں ار ریتاں لکھیاں جے کسے جگہ میرے لکھن دی بھل ہووے تاں

پڑھن والے ماپھ کرن۔“ (13)

’سکھاں دے راج دی وتھیا‘ دی بولی دا پنڈا تاں مالوی رلی دوابی والا ہے تے بیانن ڈھنگ اندر تاریخی کچھ اُگھڑواں ہے۔ ایس اندر سوچھ سیانف وکھالی دیندی ہے۔ ’پنجابی بات چیت‘ اندر لیکھک نے کسالی بولی دی ورتوں کیتی ہے تے محاورے تے اکھاناں دی ورتوں نال تھوڑے اکھراں وچ بہت کچھ سمجھایا گیا ہے۔ جس نال نثر دی خوبصورتی وچ وادھا ہوندا ہے۔ ایس لکھت اندر لیکھک دی نثر وچ چُستی وکھالی دیندی ہے۔ جو پڑھن والے نوں اپنے ول کھچدی ہے۔ ہندی تے سنسکرت زبان دا سیانا ہون کر کے لیکھک دیاں ایہناں لکھتاں اُپر ہندی تے سنسکرت دا اثر وی وکھالی دیندا ہے۔ ’س‘، ’سے‘ وغیرہ شبدان نوں جملیاں دے اخیر تے ورتیا گیا ہے۔ ایس توں اڈ فارسی زبان دا اثر وی موجود ہے۔ ایس طرح لیکھک نے سنسکرت تے فارسی شبدان نوں تدبیر وچ وچ وی ورتیا ہے۔

جیویں: پریشتر (پریشور)، عرج (عرض)، سود (شبد)، ابمان (ابھیمان)، اُتاری (اوتاری)، کھیر (فقیر)، ترفنا (تڑپنا)، ریداس (روی داس)، نگدی (نقدی)، سر بندھیاں (سنبندھیاں)، مُلکھ (ملک)، سیل (سیر)، پکیر (پینیر)، سجادے (صاحبزادے)، نگھسان (نقصان)، مدت (مد)، تنگھ کے (لنگھ کے)، خُسامت (خوشامد) وغیرہ۔

جملیاں دی بنتر تے زبان پراتن جنم ساکھی دے مہاندرے والی معلوم ہوندی ہے۔ وڈے وڈے جملیاں دی ورتوں نال گرامر دے اصولاں نوں ٹپدے ہوئے لنگھدے ہن۔ شردھا رام پھلوری نے اکھر جوڑاں نوں عام بول چال دے نیڑے ہی رکھیا ہے۔ کیونکہ اوہ لوکاں دے نجی جیون نوں اوہناں دے رہن سہن مطابق ہی وکھاؤنا چاہندا سی۔ مجموعی طور تے شردھا رام پھلوری دی پنجابی نثر نوں پرانی تے نویں نثر دا سنگم آکھیا جا سکدا ہے، جس نال نویں نثر دا مڈھ بچھدا وکھالی دیندا ہے۔

حوالے

*Professor of Punjabi, Govt. Graduate College Township, Lahore

1. Gowrbachan Kaur, Shardha Ram Philori Jevan te Rachna (Patiala: Punjabi University, 1988), 1.
2. Gowrbachan Kaur, 1.
3. Gowrbachan Kaur, 14.
4. Gowrbachan Kaur, 14-15.
5. Gowrbachan Kaur, 16.
6. Gowrbachan Kaur, 18.
7. Shardha Ram Philori, Punjabi Bat Cheet (Lahore: Rai Sahib M Gulab Singh and Sons, 1912), III.
8. Shardha Ram Philori, 88.
9. Gowrbachan Kaur, 38.
10. Shardha Ram Philori, III.
11. Shardha Ram Philori, III.
12. Shardha Ram Philori, 1.
13. Shardha Ram Philori, II.

ادب تے نفسیات دا آپسی رشتہ

ABSTRACT

Literature reflects the political, social and cultural life of the people of any region. The relationship between literature and psychology is very deep and the subject of both is human. It is also a fact that there is a huge difference in the vision of all human beings. Whether literature and Psychology together have succeeded in solving human problems or not is a different matter. If we consider, it is known that today's man has kept as much as the man of the past. In all the efforts that have been made for the improvement of human civilization, literature and Psychology have played their full role.

ایہہ گل منی پر منی اے کہ ادب تے نفسیات دی سانجھ صدیاں پرانی اے تے دوواں وچکار مڈھلی سانجھ انسان ای اے۔ بھاویں ہر دور وچ ایہناں دے طریقہ کار وکھرے وکھرے رہے نیں۔ ادب دا طریقہ کار تخلیقی، موضوعی، کجھ لاشعوری، شعوری تے کجھ الہامی اے۔ جد کہ جدید نفسیات "Scientific Method" تے "Experiment" work تے اپنے قانوناں تے نظریاں دیاں عمارتاں دی اساری کردی نظربندی اے۔ ادب تے نفسیات دی ایس سانجھ دوالے ہور وی ان گنت ضمنی علم موجود نیں جیہناں وچ عمرانیات، سیاسیات، معاشیات، قانون تے مذہب وغیرہ۔ ادب تے نفسیات دی سانجھ مڈھلی تے فطری اے تے انج اے جیویں ایہہ دوویں اک دوجے لئی ات ضرورت ہوں۔ جدید نفسیات دی ہوند 1879ء توں مگروں ہوئی۔ ایس توں پہلاں دی ساری نفسیات تے نفسیاتی اصول اتھے اتھے نظر آوندے نیں جتھے جتھے اعلیٰ درجے دا ادب تنقید لئی دستیاب ہويا۔ کیہ اسیں ایہہ سوچ سکے آں کہ یونانی ڈرامے دے بغیر کسے سگمنڈ فرائیڈ دا

ادب تے نفسیات دا آپسی رشتہ
 ہونا ممکن اے۔ نہیں، کیوں جے تحلیل نفسی دا مڈھلا مواد قدیم ادب دے کجھ ڈرامیاں وچوں لیا گیا
 تے جیہناں دے کڈھ دین نال تحلیل نفسی دی عمارت ڈھے جاندی اے۔ ایس سانجھ وچ آسین
 ویکھدے آں کہ ادب پہلاں اے تے نفسیات بعد وچ۔ بھویں ایہہ تعلق Interaction دا عمل
 اے جتھے دوویں اک دوجے نال تعلق پاروں اپنا اپنا قد ودھا رہے نیں۔

ادب تے نفسیات وچکار موجود انسان جیہنوں بائیالوجی "Homosapian" آکھدی
 اے تے ارسطو جیہنوں "Social Animal" آکھدا اے۔ سقراط نے جیہنوں "Thinking
 being" جد کہ بقراط نے آکھیا "I think therefor I am" ایس نوں افلاطون نے اوہدے خواہاں
 راہیں سمجھن دی کوشش کمیتی تے ساریاں توں وڈی گل جیہنوں سمجھن لئی چار الہامی کتاباں تے کئی
 اسمانی صحیفے اُترے۔ اپروکت ساریاں گلاں وچ مڈھلا موضوع انسان، اوہدا وجود اے، معاشرہ
 کے، انساناں دی نفسیات اے، انساناں دا امن تے انساناں دیاں جنگاں نیں۔ اگوں ایہناں
 انساناں دے سبھاواں وچ امتاں دا وکھریاں اے۔ اوہ ای انسان موتی اے تے اوہ ای فرعون
 اے۔ اوہ ای حسین اے تے اوہ ای انسان یزید۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ادب تے نفسیات مل
 کے وی انسان دے مسائل حل کرن وچ کامیاب ہوئے نیں کہ ناکام؟ جے گوہ کریے تے اج دا
 انسان وی اونا ای دکھی اے جتا صدیاں پرانا انسان سی۔ پر انسانی تہذیب دی بہتری دیاں
 تھوڑیاں بہت جو وی کوششیاں ہوئیاں اوہناں وچ تھوڑا جاں بہتا حصہ بہر حال ادب تے نفسیات
 دا وی اے، جیہناں نوں منیا تے سلاہیا وی گیا تے ذکر جوگ وی نیں۔

کلاسیکی یونانی ڈراما "Oedipus, the rex"، "Aramaie"، زبان وچ لکھیا گیا۔
 ایہدے لکھیار "Sopoclese" جیہدے سترائ توں ودھ ڈرامے نیں، جیہناں وچوں بہت
 سارے سانجھے نہ جاسکے۔ پر ایہہ مشہور ڈراما عربی وچ ترجمہ ہو کے یورپ وچ اپڑیا۔ فرائیڈ تیکر
 لازمی گل اے جرمن زبان وچ ترجمے دی صورت وچ اپڑیا۔ فرائیڈ نے ایس ڈرامے تے
 ایہدے پاتراں توں اتلے درجے دا اثر قبولیا۔ اوہنے اپنے نظریہ شخصیت دی ودھوتری دے
 درجیاں وچوں سبھ توں اہم درجہ "Phallic stag" آکھیا، جیہدے وچ پٹھ لکھیاں اصطلاحواں
 نے نفسیات دے علم نوں چوکھا متاثر کیتا۔

1۔ ایڈپس کمپلیکس "Oedipus complex"

2۔ الیکٹرا کمپلیکس "Electra complex"

ایہناں دوواں نفسیاتی الجھناں دے ناں ادبی فن پارے وچوں دو کردار اں دے ناواں
 تے رکھے گئے تے اج وی انسان دیاں نفسیاتی الجھناں دی سبھ توں وڈی وجہ ایڈی پس کمپلیکس

تے الیکٹراکمپلیکس نیں جیہوں فرائیڈتوں دو ہزار سال پہلاں یونان دے اک ادیب دی لکھت دے دو کردراں راہیں اپنے سوکھے ڈھنگ نال بیان کر دتا جیویں ایہہ کوئی معمولی گل ہووے۔ ایس معمولی جیہی گل تیکر اپڑدیاں اپڑدیاں تے ایہوں سائنس بناندیاں دو ہزار سال لگے فیر جا کے نفسیات دا ناں ایہہ گل منی کہ واقعی جتھے نفسیاتی بیماری ہووے او تھے انج ضرور ہوندا اے۔ پر فرائیڈ دی ایس گل تے بڑی تنقید ہوئی۔ کیوں جے ہر وسیب وچ انج نہیں ہوندا۔

قدیم یونان دے دیو مالائی قصیاں وچ اک مشہور قصہ شہزادہ 'نارسس' دا اے جیہڑا پانی دے تالاب وچ اپنا پرچھاواں ویکھ کے اپنے آپ تے عاشق ہو گیا۔ فرائیڈ نے ایس قصے نوں مکھ رکھ کے جیہڑی اصطلاح گھڑی اوہناں 'نارسسزم' (نرگسیت پسندی) اے۔

قدیم یونان دے اخیر لے سر کڈھوین فلسفی ارسطو دے دو کم بنیادی اہمیت رکھدے نیں۔ ارسطو دنیا دا پہلا نفسیات دان اے کیوں جے اوہ 'امپیرسٹ' سی تے اوہنے اپنی مشہور زمانہ کتاب 'ڈی ایٹما' وچ نفسیات نوں اک وکھرے مضمون دے طور تے متعارف کروایا۔ ارسطو مگروں یونانی تہذیب دا تسلسل ٹٹ گیا فیر دو ہزار سالوں مگروں ویہویں صدی دے مڈھ وچ پہلی نفسیاتی تجربہ گاہ 'وونٹ' نے 1879ء وچ بنائی تے ایہہ سلسلہ فیر اگے ٹریا۔ ارسطو دے حوالے نال کتھارسس، فری ایسوسی ایشن وغیرہ دا تصور علمی اعتبار نال بڑی اہمیت دا حامل اے۔ کیوں جے ایہہ اوہ گلاں نیں جیہڑیاں ہو بہو ویہویں صدی دی نفسیات نے اختیار کیتیاں۔ اج ایہناں دی اہمیت ارسطو دے ویلے نالوں ودھ واضح تے فائدہ مند اے۔ یونانی المیہ ڈرامے مگروں شیکسپیرین ٹریجڈی دا جدید نفسیات تے بڑا گہرا اثر پیا۔ فرائیڈ، ژنگ، ایڈلر نے 'ہیملٹ'، 'میکبیتھ'، 'اوتھیلو'، 'کنگ لیئر'، 'مرچنٹ آف وینس' تے خاص طور تے وکھو وکھ حوالیاں نال بحثاں کیتیاں نالے ایہناں عظیم ادبی فن پاریاں توں علمی فیض وی حاصل کیتا۔ انج جاپدا اے جیویں سوفوکلز توں مگروں فرائیڈ نوں شیکسپیر نے چوکھا متاثر کیتا۔ ایس ایس گل نوں مکھ رکھ کے ایہہ آکھ سکے آں کہ شیکسپیرین ٹریجڈی جدید نفسیات وچ فرائیڈ راہیں داخل ہوئی فیر ژنگ، ایڈلر، آٹو رینک، کیرن ہار نے، ایرک فرام، کارل ہنری سولیوان، ایرک ارکسن توں لنگھدیاں شیکسپیر دا حصہ 1960، 70 تیکر دے نفسیات دا ناں وچ وی نظر آوندا اے۔ ابراہیم میسلو تے کارل راجر وی نفسیات وچ اوس روایت نال جڑے نیں جیہڑی توں ٹردی اے۔ ایہدی بنیاد مادیت دی تھاں روحانیت اے تے یقینی طور تے ایہہ روایت اوس عظیم روحانی ورثے دی کئی جیہی نمائندگی اے۔ جیہڑی نبیاں ولایاں دی اک وڈی تے عظیم روایت نال تھوڑی بہت جڑت رکھدی اے۔

یورپ تے امریکا دی نفسیات تے بہتا اثر یونانی ادب، فلسفہ تے جدید یورپ دے

ادب دا اے۔ جد کہ یونان تے یورپ توں باہر جیہڑیاں تہذیبیاں چشمِ فلک نے ویکھیاں خورے اوہناں دی نمائندگی علمِ نفسیات وچ ہون دا اے ویلا نہیں آیا۔ ساڈے خیال موجب وارث شاہ جیسے عظیم داستان گو شاعر دے قصہ ہیر رانجھا دے پاتراں دی نفسیاتی پرکھ پڑچول یقیناً آون والے نفسیات دا ناں دا اوس ورثے ول دھیان دوائے گی جیہدی نمائندگی جدید نفسیات نہیں کر رہی۔ چنانچہ ادب دا نقاد جس ویلے کسے صوفی شاعر تے بحث دا آغاز کردا اے تے جدید نفسیات وچوں اوہنوں ژونگ تے ولیم جیمز توں وکھ کوئی دوجا نفسیات دان نظر نہیں آوندا۔

دریائے نیل دے کنڈھے کھلے اک بہت وڈے علاقے دیاں تہذیبیاں وی خاص اہمیت دیاں حامل نیں جیہناں نوں مصر، شام، عراق، بابل تے نینوا دیاں قدیم تہذیبیاں وی آکھیا جاندے اے۔ ولیم جیمز اپنی کتاب ’ورائیٹ آف رتجس ایکسپیرینس‘ وچ آکھدا اے کہ ایہناں تہذیبیاں وچ کجھ گھر جتھے سن جیہناں وچ نبوت دا سلسلہ نسل در نسل چلدا سی۔ اوہ خصوصیت نال بنی اسرائیل دا ذکر کردا اے۔ اوہ ایہہ وی آکھدا اے کہ نبوت ایہناں تہذیبیاں دا پیشہ سی۔ ایہناں تہذیبیاں دے نفسیاتی شعور بارے گل کردیاں ایہناں تہذیبیاں وچ موجود نبوت دے سلسلے نوں کسے صورت وی نظر انداز نہیں کیتا جاسکدا۔

اوس زمانے دیاں عبرانی تے سریانی زبانیں آپ مک گئیاں نیں۔ ایس لئی اوس زمانے دے کسے ادب پارے تے گل کرنی اوکھی اے۔ ایہتوں تیکر کہ اوس زمانے دی انجیل تے تورات بارے وی ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ اوہ ترجمہ در ترجمہ ہو کے ساڈے تیکر اپڑیاں۔ زبان توں وکھ ایہناں تہذیبیاں دا باقی رہ جان والا ورثہ آرٹ تے آرکی ٹیکر دی شکل وچ اج وی موجود اے، جیہدے زاویاں، شکلاں تے علامتاں توں اسیں کپی گل اے کسے عظیم نفسیاتی شعور دی روایت دی موجودگی دا اندازہ لا سکے آں۔ ایہناں تہذیبیاں دے مطالعے دا اک ہور طریقہ کار ’اینتھر و پالوجی‘ دے مضمون دے سائنسی مطالعے نال جڑیا ہویا اے۔ جیہڑے اینتھر و پالوجسٹاں ایہناں علاقیاں وچ کم کیتا اوہناں وچوں جارج ہربرٹ میٹ تے ڈبلیو ایچ سٹار وغیرہ ذکر جوگ نیں۔

مشرق وچ موجود دو جیاں تہذیبیاں دے شعور بارے گل کردیاں کنفیوشس دی تہذیب نوں نظر انداز نہیں کیتا جاسکدا جیہدے پرانے نائک، قصے کہانیاں اج وی عام لوکاں تیکر اپڑ جاندے نیں جیہناں تے جدید نفسیات وچ ولیم جیمز تے ژونگ نے کجھ کم کیتا اے۔ ژونگ نے خصوصیت نال بدھادے نروان دے تصور دا ذکر کیتا اے۔ ژونگ دے خیال موجب عیسائی تہذیبیاں وی بدھ مت توں متاثر سن تے ایہدی وجہ بدھ مت تے عیسیٰ علیہ السلام وچ تجرد دی

سانجھ اے۔ ایہہ ای وجہ اے کہ جدید مغربی معاشرہ جیہدی امریکا نمائندگی کردا اے دو متضاد انتہاواں تے کھلوتا اے۔ اک انتہا ولیم جیمز اے تے دوجی انتہا برٹینڈرسل اے۔

ایہناں ساریاں تہذیبیاں توں دکھ روایت عام لوکائی دا ادب اے۔ مشرق وچ ایہدی روایت زبانی کلامی تے سینہ بہ سینہ اے۔ ایہدی ہیئت چوکی منظوم رہی اے۔ جتاں پریاں شہزادیاں دے عشق محبت دے قصیاں وچ ایسے ایسے وزنی نفسیاتی حقائق لکے نیں جیہناں وچوں کجھ ای جدید نفسیات نے اپنائے تے جے ایہناں توں ہور لابھ چکیا جائے تے فائدہ مند ہو سکدا اے۔

لوک کہانیاں بارے ڈاکٹر اجمل ڈونگ دے حوالے نال لکھدے نیں:

”ڈنگ کہتا ہے کہ دنیا بھر کی کہانیوں میں ایک مماثلت پائی جاتی ہے اور دنیا بھر کی لوک کہانیاں ایک خاص حد تک ایک دوسرے سے مختلف بھی ہوتی ہیں۔ مماثلت کی وجہ تو یہ ہے کہ بنیادی طور پر انسانی دلچسپیاں اور ضروریات ایک ہی ہیں لیکن ان میں پائے جانے والے فرق کی دو سطحوں پر تشریح کی جاسکتی ہے۔ اول یہ کہ جوں جوں کوئی کلچر ترقی کے مدارج سے گزرتا ہے اس کی لوک کہانیوں میں تبدیلی رونما ہوتی رہتی ہے۔ دوسرے یہ کہ جب کوئی کلچر تاریخ کے کسی موڑ سے گزرتے وقت اس رکاوٹ سے دوچار ہوتا ہے جو شعور ذات اپنی بقا اور پھیلاؤ کے لیے پیدا کرتی ہے تو اس رکاوٹ کے جواب کے طور پر کچھ خاص آرکی ٹائپ لوک کہانیوں اور اساطیر میں نمودار ہوتے ہیں۔ (1)

جدید نفسیات تیکر اپڑن توں پہلاں انسانی نفسیات صدیاں دے لمے سفر وچوں لنگھی۔ ایہہ طویل سفر لوک کہانیاں، لوک داستاناں، لوک گیتاں، رسماں رواجاں، زبان دیاں مڈھلیاں شکلاں، نکے نکے اکھاناں، دیو مالائی قصیاں توں ہوندا ہويا یورپ دے نشاۃ الثانیہ توں مگروں وقوع پذیر ہون والے صنعتی مادی تے سائنسی انقلاب وچوں لنگھدیاں ویہویں صدی دے بوہے تے مکدا اے۔ جس بارے اسیں ایہہ نہیں آکھ سکدے آں کہ جدید دور نے پچھلی ساری میراث نوں اک وڈے تے عظیم سائنسی علم دے قالب وچ ڈھال دتا جیہنوں اسیں جدید نفسیات دا ناں دینے آں۔ سگوں جدید نفسیات دی پچھلی سو سال دی ٹور وچ جیہڑیاں کمیاں باقی نیں اوہدے وچ پنجابی ادب دا پڑھیار ہون دے ناتے راقم دا خیال اے کہ سانوں اپنے حصے دی حکمت تے دانش وی نفسیاتی سائنس تیکر پوری ایمانداری نال اپڑانی اے تاں جے انسان بارے جانن دا عمل

کسے وی تھان تے رک نہ سکے۔

عہد قدیم دا چوکھا ادب دیو مالائی قصیاں تے ادھارت اے۔ ایہناں قصیاں وچ نہ صرف پرانے دور دے انسان دیاں خوشیاں دا سامان سی سگول ایہہ قصے اوس دور دے انسان دیاں ناآسودہ خواہشاں دی خیالی تکمیل دا اک ذریعہ وی سن۔ دوہے پاسے انسان دی حیاتی نوں شگنارن تے سوارن دا آہر الہامی کتاباں وی کردیاں رہیاں۔ ایہناں الہامی کتاباں وچ وی کئی قصے موجود نیں تے اوہناں دا اثر وی بنی نوع انسان تے بھرویوں روپ وچ موجود اے۔

ایس حوالے نال گوہ کریے تے ادب دی سبھ توں پرانی شکل دیو مالائی قصے نیں تے ایہناں دی تاریخی تے علمی ادبی حیثیت وی منی پر منی اے۔ یورپ ای اوہ علاقہ اے جتھے اجوکے ادب نے مڈھلے روپ وچ اپنیاں جڑھاں پھڑیاں تے یورپ وچ پنگرن والے ادب تے انسانی نفسیات دی ساری لایہ قدیم یونانی دیو مالائی قصے نیں۔ ایس توں وکھ ہندوستانی دیو مالائی ادب، مصر، نینوا تے شام وغیرہ دا دیو مالائی ادب وی کسی نہ کسے درجے تے اپنی متعلقہ تہذیب نوں متاثر کردا رہیا اے۔

اج ایہہ گل قاعدے تے گھلے دا روپ وٹا چکی اے کہ ترقی وند، سیاسی تے معاشی حوالے نال ٹکنڑیاں تہذیبیاں دا ادب وی اوہناں وانگوں پردھان رہیا اے تے نال ای نویں رچے جا رہے ادب نال اوہدا ساٹکا وی جڑیا رہیا اے۔ جد کہ محکوم قوماں دے تہذیبی تے تخلیقی سوتے وی حاکماں دے اقتدار دے سورج دی گرمی نال سُک جاندے نیں تے اوہناں دا دیو مالائی ادب وی ہولی ہولی اپنا اثر گواندا جاندا اے۔

انساناں وچ ادب دی جان پچھان وی ہوندى رہی اے تاں ای چنگے تے ماڑے شاعراں تے نثر نگاراں دی درجہ بندی وی جمدی رہی پر ادب کیوں لکھیا جاندا اے؟ لکھن دیاں وجوہات کیہ ہوندیاں نیں؟ لکھاری کسے خاص گل جاں وقوعے ول بہتا گوہ کیوں کہتا؟ اوہدی وجہ کیہ سی؟ ایہہ سوال وی تاریخی حوالے نال کسے نہ کسے شکل وچ موجود رہے نیں پر ایہناں سوالاں دے جواب نویں نفسیات نے ای لہے۔

دیو مالائی قصیاں ول گوہ کریے تے پتہ لگدا اے کہ ایہہ قصے انسانی نفسیات تے اچ پدھر دے اسلوب دی ونگی نیں۔ یعنی نفسیات تے ادب دے حوالے نال انسانیت دا پرانا دور کیوں جے "Specialization" دا دور نہیں سی ایسے لئی اک ای لکھت وچ بہت سارے علماں دے پرچھاویں وکھالی دیندے نیں۔ نفسیات انج وی ادب دا لازمی جز سی۔ چلدے سے دے نال نال ایہہ قصے اپنے اندر علم تے حکمت دے موتیاں نوں ودھ توں ودھ لٹکاندے رہے نیں۔

ایہہ تے چار پنج سو سال پہلاں دی گل اے کہ سائنس، فلسفہ تے دو جے علم اک دو جے نالوں وکھ ہو گئے فیر مشینی دور تے چھاپے خانے نے عام بندے نوں وی ایہناں دا قاری بنا دتا۔ پر اک گل طے اے کہ جیویں دی نویں تنقید ارج ہو رہی اے اوس زمانے وچ ایہدا رواج نہیں سی۔

نفسیات دی باقاعدہ ہوند مگروں سگمنڈ فرائیڈ ای سر کڈھواں ماہر نفسیات اے جیہنے اپنے ایجاد کیتے نفسیاتی اصولاں نوں کھ رکھ کے ادب نوں وی وچنا چھوہیا۔ فرائیڈ اپنی انسپائریشن یونانی قصیاں وچوں لیددا اے۔ اوہنے اپنی بت موجب یونانی ڈرامیاں تے روسی ادب نوں ویکھیا وچیا تے فیر اوہدا ویروا اپنیاں لکھتاں وچ کیتا۔ فرائیڈ نے نہ صرف ادب نوں پڑھ کے اپنی رائے دتی سگوں ادب نوں ویکھن پرکھن لئی کجھ اصول مرتب کیتے جیہناں نوں فرائیڈ دا نظریہ آرٹ تے تخلیق "Art and creativity" دا ناں دتا گیا۔ فرائیڈ دا ادب تے آرٹ نوں پرکھن دا پہلا نظریہ "Pathography" اے۔ فرائیڈ دے ایس نظریے نوں اسیں انج سمجھ سکے آں کہ ادب جاں آرٹ "Neurosis" دی اک خاص قسم اے جیہدے تجزیے لئی کیتا جان والا کم فنکار دی پوری شخصیت تے خصوصیت نال اوہدے رچے ادب تے آرٹ وچ نظر آوندا اے۔ ایہہ تجزیہ آرٹسٹ دی شخصیت دا نفسیاتی تجزیہ "Pathography" اکھواندا اے۔ بھاویں چوکھا چر مگروں فرائیڈ نے آپ آکھیا کہ پتھوگرانی آرٹ دی مکمل جانچ پرکھ لئی بڑا محدود ماڈل اے، جیہڑا کہ ادب تے آرٹ دے سارے پکھاں نوں نہیں بیاندا۔ پر فرائیڈ دے ایس ماڈل نے جدید نفسیات تے ادب وچکار اک اجیہا رشتہ بنایا جیہنوں مگروں آون والے نفسیات دانان اگے ودھایا کیوں جے مگروں آون والے نفسیاتی ماہراں ایہہ سمجھ لیا کہ چنگا نفسیاتی نظریہ اوہ اے جیہڑا ادب تے آرٹ دی پرکھ وی کردا ہووے۔

پتھوگرانی دی اصطلاح فرائیڈ نے پہلی واری لیونارڈو ڈاؤنچی جیہڑا کہ اک وڈا مجسمہ ساز تے چترکاری، بارے لکھے اک لیکھ وچ ورتی۔ اپنے بنائے ایس پتھوگرافک ماڈل راہیں اوس لیونارڈو دی کلا بارے اپنی رائے دتی تے نال ای ایہہ گل دی کیتی کہ ایس ماڈل راہیں کسے ادبی شہپارے دا پوری طرح تجزیہ نہیں کیتا جاسکدا جیویں مجسمہ ویکھ کے لیونارڈو دا پورا ادبی قد نہیں ناپیا جاسکدا۔ پتھوگرانی فرائیڈ دے بقول جیونی دی اک قسم اے جیہدے بارے اوہ آپ آکھدا اے۔

"Biographers are fixated upon their heroes"(2)

ایسے لئی فرائیڈ لیونارڈو دا تجزیہ کردیاں ہویاں آکھدا اے کہ مجسمہ ویکھ کے جا پدا اے کہ لیونارڈو دا جھکا اپنے بال پنے دی کسے خواہش پاروں اے، جیہڑی کدھرے اوہدے لاشعور

وچ لگی بیٹھی سی۔ ایسے خواہش دی تحریک پاروں فرائیڈ لیونارڈو دے ایہہ مجسمہ بنان دے محرک والا سچ لکھنا چاہندا اے۔ فرائیڈ دے ایس تجزیاتی ماڈل نوں "Neoratic Model" وی آکھیا جاندا اے۔ ایہدے تحت آرٹسٹ نوں اک مریض دے طور تے لیا جاندا اے تے اوہدے فن پاریاں دا نفسیاتی تجزیہ ایسے زمرے وچ کیتا جاندا اے۔ ادبی فنکاراں دا تجزیہ کردیاں اوہدے چچھے لکے وکھو وکھ نفسیاتی دبا نوں سمجھیا جاندا اے، جیہدے پاروں فرائیڈ آکھدا اے کہ اعلیٰ ادب تخلیق کرن والے ذہنی بیمار ہوندے نیں۔

فرائیڈ موجب جدوں نفسیات دان کسے فن پارے دا تجزیہ کردا اے تے ایہہ دو طرفہ ہوندا اے۔ اک پاسے نفسیات دان ولوں فن پارے ول تے دوجا فن پارے توں واپس فنکار ول۔ ایس ضمن وچ حیرانی ول گل ایہہ اے کہ اوہ ایہہ گل کرن دے باوجود اپنے پتھو گرافک ماڈل وچ "Counter transference" تے بہت کم نہیں کرسکیا۔

آرٹ تے ادب دے تجزیے دے حوالے نال فرائیڈ دا دوجا اہم کم 1914ء وچ "The Moses of Michelangelo" تے اے۔ ایہہ حضرت موسیٰ علیہ السلام دا مجسمہ سی جیہڑا مائیکل اینجلو نے بنایا سی۔ فرائیڈ نے 1939 وچ اپنی کتاب "Moses and Monotheism" وچ لکھیا:

"It was one man the man mooses, who created the jews, to him the people owes it tenacity in sporting life! to him however also much of the hostility which it has met and is meeting still."⁽³⁾

ایس مجسمے بارے اپنی گل مکاندیاں فرائیڈ دسدا اے کہ اوہ مائیکل اینجلو دے بنائے ایس مجسمے دی تکنیک توں لاعلم اے۔ اوہ آکھدا اے کہ اوہدا تعلق مائیکل اینجلو دے بنائے مجسمے نال نہیں سگوں مائیکل اینجلو دی شخصیت نال اے جاں اوہدے وشے بارے اے۔ فرائیڈ اپنے آرٹ دی جانچ دے حوالے نال اپنے آپ نوں اک عام آدمی لکھدا اے:

"He is no connoisseur in art but simply a layman and the subject matter of works of art (attract more than their formal and technical qualities)"⁽⁴⁾

انج اک ہور ہور تھاں آرٹ دیاں باریکیاں دا چنگی ریتیں نہ جانو نہ ہون دے حوالے نال لکھدا اے۔

"He is unable rightly to appreciate many of the

methods used and the effects obtained in art." (5)

فرائیڈ دے خیال موجب مائیکل ایٹبلو دے ایس مجسمے وچ کشش دی وجہ اوس مجسمے دا چنگا ہونا نہیں سگوں اوہدی اصل وجہ ایہہ اے کہ ایہہ حضرت موسیٰ علیہ السلام دا مجسمہ اے۔ فرائیڈ کیوں جے آپ اک یہودی اے تے اوہ حضرت موسیٰ علیہ السلام دی ذات نال عقیدت رکھدا اے ایسے پاروں اوہ ایس مجسمے ول مائل ہويا۔ ایس بارے فرائیڈ لکھدا اے :

"How often have I mounted the steep steps from

the unlovely corso cavour to the lonely piazza where the deserted church stands, and have essayed to support the angry scorn of the hero's glance! some times i have crept coutiously out of the half gloom of the interior as though I myself belonged to the mob upon whom his eys is turned - the mob which can hold fast no conviction, which has neither faith nor patience and which rejoices when it has regained its illusory idols." (6)

ایس گل وچ کوئی شبہ نہیں کہ فرائیڈ دی مائیکل ایٹبلو دے بنائے مجسمے ول کھچ تے اوہدے بارے تجزیاتی گلاں اوہدی اپنی حضرت موسیٰ علیہ السلام نال جڑت پاروں اے جیویں حضرت موسیٰ علیہ السلام اپنے حواریاں تے اک اتھارٹی سن انج ای فرائیڈ وی اک وڈی شاگرداں دی ٹیم دا استاد سی۔ فرائیڈ دی اصطلاح "Pathography" نوں "Romanticism" دی روایت دے پچھوکڑ وچ وی سمجھیا جاسکدا اے۔ رومانٹک تے پتھوگرافک ماڈلاں وچ دو پھیڑ ایٹھوں جہدا اے جدوں ایہہ سوال اٹھدا اے کہ کجج تے کس حد تیکر کوئی ادبی فن پارہ جاں آرٹ دا نمونہ اپنے تخلیق کار دی نفسیات مجھن وچ مدد دے سکدا اے نالے ایہہ وی کہ اوس تخلیق کار دا کم کتنا خالص، بے ساختہ تے پر خلوص اے۔ باہر دی دنیا جیہڑی کہ "Visual art" جاں شاعری دے نمونیاں وچ دکھائی جاندی اے اوہ ساریاں توں پہلاں آرٹسٹ دے "State of mind" دی اک پروجیکشن اے۔ رومانٹک ماڈل دے مشہور ماہر جیہناں وچ "M.H. Abrams" تے "M. Praz" دے ناں سرکڑھویں نیں، اوہ آکھدے نیں کہ فن پارے تے فن کار دوواں وچوں فنکار دی شخصیت اوہدے فن پارے نالوں دھیان جوگ ہوندی اے۔ رومانٹک اپروچ

موجب آرٹسٹ کمزور تے حساس ہوندا اے تے نالے کسے حد تیکر جنون دا شکاری وی ہوندا اے۔ ایسے پاروں بہتے وڈے شاعر تے ادیب باقاعدہ ذہنی الجھناں دا شکار رہے نیں۔

فرائیڈ دا پتھو گرافک ماڈل وی ایہو گل کردا نظر آوندا اے پر جیہڑے لوک فرائیڈ دے ایس ماڈل راہیں کسے ادبی فن پارے نوں فنکار دی شخصیت توں وکھ کر کے سمجھنا چاہندے نیں اوہناں لئی ایہہ ماڈل انتہائی غیر مناسب اے۔ فرائیڈ کجھ لفظاں وچ کسے فن پارے نوں ”Outcome of conflict“ آکھدا اے۔ فرائیڈ دے ایس ماڈل موجب کسے وی فن پارے دی جمالیاتی قدر دے حوالے نال پتھو گرافک ماڈل بہت جامع نظریہ نہیں۔ ایہدیاں کئی وجہاں نیں جیہناں وچوں اک ایہہ وی اے کہ جمالیاتی قدر نوں سمجھنا تے پرکھنا اک موضوعی عمل اے جیہدی نوعیت ”Experimental“ اے جیہدی عینہ ”Scientific“ تے ”Systematic“ مشاہدے تے رکھی گئی۔ ایس لئی جمالیات دی پرکھ پڑچول دے حوالے نال ایہہ کوئی مناسب ماڈل نہیں ہو سکدا جیہڑا فرائیڈ نے آپ وی منیا اے۔ ایس حوالے نال اوہ آکھدا اے:

"What psychoanalysis was able to do was to take inter-relations between the impressions of artist's life, his chance experiences and his work and from them construct his (mental) constitution and the instinctual impulses at work in it - that is to say that part of him be shared with all men" (7)

فرائیڈ دی ایس گل نوں مکھ رکھ کے ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ لیونارڈو دے آرٹ دے مطالعے پچھے فرائیڈ دی بچپن دی اک اگلی یاد دا عمل دخل اے۔ فرائیڈ ایہہ گل مندا اے کہ تحلیل نفسی فن تے تنقید دے حوالے نال دو کم نہیں کر سکدی۔ پہلا ایہہ کہ ”Nature of artistic gift“ یعنی فن پارے دی نوعیت متعین کرن توں مراد ادنیٰ صفاں تے فائن آرٹس دیاں ساریاں قسماں نیں۔ دوجا تحلیل نفسی ایہہ وی نہیں سمجھ سکدی کہ اوہ کیہڑے ذریعے نیں جیہناں نوں مکھ رکھ کے کوئی فن کار کوئی فن پارہ تخلیق کردا اے۔ اتھے فرائیڈ دا مقصد ”Artistic Technique“ اے جیہدے توں مراد فن دیاں اوہ ساریاں شکلاں تے ”Craftmanship“ اے جیہنوں ورتوں وچ لیا کے کوئی آرٹسٹ کوئی فن پارہ تخلیق کردا اے۔ پتھو گرافی فرائیڈ دے آکھن موجب آرٹسٹ دے بال پنے دے لاشعور نال اوہدی ادبی کاوش دا رشتہ جوڑی رکھدی اے۔ فرائیڈ ایس بارے لکھدا اے:

"Problems of artist creation and appreciation

(8)"awit further study"

پر ایہناں گلاں دے باوجود فرائیڈ ایہناں گلاں تے یقین رکھدا اے کہ تحلیل نفسی سوچ تے خیال دا اجیہا نظام اے جیہڑا کسے وی فن پارے دی پوری طرح تشریح کر سکدا اے۔ فرائیڈ دے آکھن موجب:

"Whence it is that true artist derives his creative

capacity is not a question for psychology."(9)

استتھے اپڑ کے فرائیڈ اپنے ولوں ادب تے نفسیات وچکار حد بندی کر رہیا اے، جتھے اوہ سمجھدا اے کہ کسی وی آرٹسٹ دی تخلیق کرن دی صلاحیت Psychology نال متعلقہ نہیں۔ ایس گل نوں فرائیڈ نے جتھے مکایا اوہ تھے اوہدے متر Jung نے اگے ودھایا۔ ٹونگ دے آرکی ٹائپ دے تصور نے ادب تے نفسیات دی حد بندی نوں مکا کے اک مک کر دتا۔ فرائیڈ دا تحلیل نفسی حال توں ماضی یعنی پیچپن ول سگول ایہدے توں وی اگے ماں دے پیٹ تیکر جاندا اے۔ فرائیڈ دا اک شاگرد "Ottorank" تے پیدائش دے عمل نوں وی اک وڈا المیہ آکھدا اے تے دسد اے کہ ایہہ المیہ وی انسانی شخصیت تے بڑا اثر انداز ہوندا اے۔ جیہڑوں آٹو رینک "Birth troma" آکھدا اے۔ جد کہ ٹونگ دی تجزیاتی نفسیات دی خوبی ایہہ اے کہ ایہہ دوواں پاسے اثر پاوندی اے۔ ایہہ حال توں ماضی ول تے حال توں مستقبل ول وی جاندی اے جس ویلے ایہہ حال توں مستقبل ول جاندی اے تے اوہ 'اجتماعی لاشعور، الہام تے دیو مالائی قصیاں نال فنکار نوں جوڑدی نظر آوندی اے۔ جدوں اوہ ایہہ کر دی اے تے فرائیڈ دے پتھو گرانی ماڈل دی بنائی حد بندی توڑ دیندی اے۔ ٹونگ دی تجزیاتی نفسیات ایسے طرح حال توں ماضی ول جاندی اے۔ پر اوہدا حال توں ماضی ول جانا فرائیڈ نالوں دکھ اے۔ کیوں جے ٹونگ دی تجزیاتی نفسیات دے حوالے نال جدوں کوئی فنکار اپنے ماضی ول جھانکدا اے تے اوہ دو کم کر رہیا ہوندا اے اک "Nostalgia" ماضی پرستی دوجا اوہ کہانیاں جیہڑیاں مکمل نہیں ہوسکیاں، ویکھدا اے تے اوہدے ڈانڈے لبھن دا آہر کر رہیا ہوندا اے جیہڑی کہ ذہنی بیماری نہیں سگول ذہنی صحت مند دی نشانی ہوندی اے تے ذہنی طور تے صحت بخش وی اے۔

فرائیڈ دے بقول آرٹ ذہنی بیماری دی علامت اے جد کہ ٹونگ دے بقول ایہہ اعلیٰ درجے دی ذہنی صحت دی علامت اے۔ فرائیڈ ادبی فن پارے دی بنیاد تھلے لکھیاں چونہ

شیواں تے رکھدا اے۔

1- Repression

2- Regression

3- Day Dreaming

4- Slip of tongue

ایہناں اصطلاحواں دا تھوڑے لفظاں وچ ویروا انج اے کہ کئی واری انسانی نفسیات کسے تصادم دا شکار ہو جاندی اے۔ ایہہ تصادم فرائیڈ دے بقول انسان دے انتہائی لاشعور وچ لک کے بیٹھا رہندا اے تے اوہ تھوڑے موجود ہوندیاں فن دی دھوتری نوں منفی طور تے متاثر کردا اے جیہدا نتیجہ ایہہ ہوندا اے کہ فنکار دیاں تخلیقی صلاحیتاں نوں گرہن لگ جاند اے۔ فرائیڈ آکھدا اے کہ لاشعور دا ایہہ ریپریشن ذہنی بیماری دا موجب اے۔ فرائیڈ کسے فنکار دے آرٹ تے ادب دا مطالعہ کردیاں اوہدے وچوں لاشعوری ریپریشن لکھن دا آہر وی کردا اے تاں جے فنکار دی شخصیت بارے چائن ہو جاوے۔ فرائیڈ نے مشہور روسی لکھاری فیودر دستووسکی دی شخصیت وچ لکھا 'ایڈی پس کمپلکس' وی لکھیا سی۔ پر فرائیڈ نے ایہہ لکھت دستووسکی دے ناول 'برادرز کراموزوف' وچوں کیتی۔ ایس لئی ایس ایہہ آکھ سکے آں کہ فرائیڈ ادب دے کجھ نمونیاں نوں اپنے ای نظریے دے ودھاوے لئی ورتدا اے جد کہ فرائیڈ قدیم یونانی دیو مالائی قصیاں توں وی چوکھا متاثر سی تے اوہناں قصیاں بارے انج دی کوئی گل نہیں کیتی۔

2- Regression: ایہہ فرائیڈ دی اک اہم اصطلاح اے جیہڑی اوس چارلس ڈارون توں ادھار لئی۔ ایس توں مراد فرد دی شخصیت دا کسے نفسیاتی تصادم پاروں اپنی اصل عمر توں کئی عمر وچ رہنا پسند کرنا اے۔ جیویں بہت ساریاں ذہنی بیماریاں دیاں علامتاں وچ ایہہ علامت وی شامل اے کہ 50 ورھیاں دی ذہنی مریضہ پنجاں سالوں دی بالڑی وانگوں "Behave" کردی اے۔ ایس نوں ریگریشن آکھیا جاند اے۔

3- "Day Dreaming": ایہہ اصطلاح جیویں ناں توں ای ظاہر اے اردو محاورے 'خیالی پلا پکان' دے چوکھی نیڑے دی گل اے۔ ایہدے توں مراد اے کہ بندہ اوہ خواہشاں، حسرتاں تے محرومیاں نوں جیہڑیاں حقیقی دنیا وچ پوریاں نہیں ہو سکدیاں، وہناں نوں خیالی دنیا وچ حاصل کر لیندا اے۔ فرائیڈ ادبی تجزیے لئی 'ڈے ڈریمنگ' دا اصول بہت ورتدا اے اے کیوں جے اوہدے خیال موجب بہت سارے لکھاریاں دیاں لکھتاں 'ڈے ڈریمنگ' توں وکھ کجھ نہیں۔

4- "Slip of tongue" ایہدے توں مراد فرائیڈ ایہہ لیندا اے کہ کئی واری زبان توں

نکلیاں بے ساختہ گلاں بڑیاں بے معنی ہوندیاں نیں پر حقیقت وچ اوہ انسان دے گھرے لاشعور دیاں عکاس ہوندیاں نیں۔ تے ایہناں گلاں نوں مکھ رکھ کے فنکار دی شخصیت دا جائزہ لیا جاسکدا اے۔ ایس ضمن وچ فرائیڈ نے شیکسپیر دے ڈرامے 'مرچنٹ آف دی ونس' دا ذکر کیا اے۔

فرائیڈ نے اپنے ایس "Neoratic Model" دے حوالے نال مذہب نوں وی "Neorisis" دی اک کھلری شکل آکھیا۔ اوہدا آکھنا اے کہ مذہب تے صرف انسانیت دی اک کھلری قسم اے تے ایہہ کھلر کے سارے معاشرے نوں اپنے کلاوے وچ لے لیندی اے۔ ٹونگ جیہڑا کہ فرائیڈ دا اک شاگرد اے اوہنے اتھے فرائیڈ نال اختلاف کیا۔ اوہناں دوواں دا ایہہ اختلاف ودھ کے روحانی واردات تیکر اپڑ جاندا اے۔ ٹونگ نے فرائیڈ دے ایس نظریے دی تھاس "Mandala Archietype" دا تصور پیش کیا۔ منڈالا آرکی ٹائپ توں مراد دنیا بھر دے معاشریاں، تہذیبیاں تے ثقافتاں وچ پایا جان والا دائرے دا اوہ تصور اے جیہڑوں اسیں خدا دا تصور وی آکھ سکدے آں۔ جیہدی مثال ہندوستان وچ اشوک چکر اے۔ ایسے طرح مسیحی دنیا وچ موجود دائرے دی شکل کجھ انج دی اے کہ دائرے دے مرکز وچ عیسیٰ علیہ السلام دی تصویر اے تے باہر فرشتیاں دیاں تصویراں بنیاں نیں۔ ایسے اصول موجب بدھ مت دے معاشرے دا وی اک گول دائرہ اے۔

ٹونگ دی نفسیات موجب کوئی وی فن پارہ اپنے اندر جٹا تے واضح منڈالا دا تصور رکھے اوہ فن پارہ چنگے ادب دے کھتیر وچ آوے یا نہ آوے، اوہدے نال ادیب دی ذہنی صحت مندی دا تصور ابھر دے۔ پر ایہدے نال ای ٹونگ ایہہ وی آکھدا اے کہ انجی ادب دا اثر پڑھن والیاں لئی وی بڑا شانتی داتیک ہوندا اے۔ ارسطو کول 'کتھارسس' دا تصور ادبی تنقید نال ہزاراں سالوں توں جڑیا اے جد کہ ٹونگ دا منڈالا دا تصور جیہڑا کہ سو سالوں توں پرانا نہیں پر فردنوں شانت کردین والا اے۔

فرائیڈ فن تے فنکار دے حوالے نال روحانی تجربے نوں نہیں مندا جیہدی گواہی اوہدی نفسیات، اوہدا فن تے فنکار بارے نظریہ اے۔ لیونارڈو تے کم کردیاں فرائیڈ نے اوہدے مشہور چتراں 'مونالیزا'، 'سینٹ اینی' تے 'سینٹ میری ان جیسس' بارے وستھار نال گل کیتی تے نتیجہ ایہہ کڈھیا اے کہ ایہناں سارے چتراں دا سائگا لیونارڈو دی بچپن دی جنسی زندگی دی ودھوتری دے مرحلیاں نال اے۔ فرائیڈ نے ایہہ وی دسیا کہ لیونارڈو نرگسیت پسندی "Narcissism" دا وی شکار سی، نالے لیونارڈو دی بچپن دی جنسی حیاتی دا وی اوہدے چتراں تے بڑا اثر اے۔ انج ای فرائیڈ مشہور روسی ناول کار "Dostoevsky" دے اک ناول "Brothers"

"Kramazov" دے حوالے نال اپنے مشہور لیکھ "Dostoevsky and Parricide" وچ 'برادرز کرامازوف' دا تجزیہ کردیاں دسیا کہ اخیر برادر کرامازوف جو اکھیڈن تے مرگی دی بیماری پاروں وکھری قسم دی اخلاقیات دا حامل کیوں رہیا۔ ایسے مضمون وچ فرائیڈ نے برادر کرامازوف دے حوالے نال دستوفسکی دی شخصیت دا وی پورا تجزیہ پیش کیتا تے برادر کرامازوف دے حوالے نال فرائیڈ نے دستوفسکی نوں اوڈپس کمپلکس دا مریض قرار دتا اے۔

فرائیڈ نے اپنی کتاب "Creative writers and day dreaming" وچ Day dreams نوں خیال دے طور تے سمجھن دا آہر وی کیتا۔ اوہدا آکھنا اے کہ بہت ساریاں ناآسودہ خواہشاں جیہڑیاں حقیقی زندگی وچ پوریاں ہوندیاں نظر آوندیاں نیں۔ ایہدے وچ فرائیڈ نے "Creative writers" نوں خیالی پلا پکان والا طبقہ آکھیا اے۔ 1911ء وچ فرائیڈ نے ادب دے حوالے نال دو اصول انج بیان کیتے نیں:

"Bring about a reconciliation of the two principals (pleasure and reality) in a peculiar way. An artist is originally a man who turns away from reality because he cannot come to terms with the renunciation of instinctual satisfaction which it at first demands and who allows his erotic and ambitious wishes full play in the life of Phantasy. He finds the way back to reality, however, from this world of phantasy by making use of his special gifts to mould his phantasies into truths of a new kind, which are valued by men as precious reflections of reality. Thus in a certain fashion he actually becomes the hero, the king, the creator, or the favourite he desired to be, without following the long, roundabout path of making real alternation in the external world. But he can only achieve this because other men feel the same dissatisfaction as he does with the renunciation,

demanded by reality, and because that dissatisfaction, which results from the replacement of the pleasure principal by the reality principal, is itself part of reality"⁽¹⁰⁾

فرائیڈ نے اپنے 1915 توں 1917 دے لیکچراں وچ کسے فنکار دے ذہن وچ وقوع پذیر ہون والے تخلیقی عمل دی ساختیات تے تفصیلی بحث کیتی۔ اوہنے آکھیا کہ سچا تے سچا فنکار اوہ ہوندا اے جیہڑا ادب دی تخلیق سے حقیقی دنیا توں کٹ کے شعور دی رو وچ بہہ جاندا اے پر اوہدی بہادری ایہہ ہوندی اے کہ اوہ اوہ سے تیزی نال حقیقت دی دنیا ول پرتدا اے۔ ایسے کارن اوہ اپنے "Day dreams" نوں بہتر طور تے آرٹ تے ادب دی شکل وچ "Transform" کر سکدا اے۔ فرائیڈ دے آکھن موجب:

"So that they lose what is too personal about them and repels strangers, and to make it possible for others to share in the enjoyment of them. He understands, too, how to tone them down so that they do not easily betray their origin from proscribed sources. Furthermore, he possesses the mysterious power of shaping some particular material until it has become a particular image of his phantasy; and he knows moreover, how to link so large a yield of pleasure to this representation of his unconscious phantasy that for the time being at least, repressions are outweighed and lifted by it. If he is able to accomplish all this, he makes it possible for other people once more to derive consolation and alleviation from their own sources of pleasure in their unconscious which have become inaccessible to them"⁽¹¹⁾

فرائیڈ دے بقول تخلیق کرن دی پراسرار صلاحیت دا صرف اک ای مقصد اے:

"To win honour, power and the love of women" (12)

فرائیڈ ایس گل دا چنگا جانوسی کہ اک فنکار دافن صرف "Wishfullfillment" تے "Day dreaming" دی بیماری توں بہت اگے دی شے سی۔ ایس لئی اوہنے 1908 وچ اپنے مضمون "Creative writers and day dreaming" وچ لکھیا اے کہ اک ادبی صلاحیت دے حامل بندے دیاں "Phantasies" خوشگوار ہوندیاں نیں جد کہ اک عام بندے دیاں "Phantasies" بورنگ تے ناپسندیدہ ہوندیاں نیں۔ ایس بارے فرائیڈ لکھدا اے:

"Innermost secret; the essential are poetica lies

in the technique of overcoming the feeling of repulsion

in us which is undoubtedly connected with the barriers that

rise between each single ego and the others. We can

guess two of methods used by this technique. The writer

softness the character of his egoistic day-dreams by

alternating and disguising it, and he bribes us by the

purely formal-that is, aesthetic-yield of pleasure which he

offers us in the presentation of his phantasies" (13)

فرائیڈ ایتھے ایس گل دا اقرار کردا اے کہ کوئی وی اُچا فن پارہ جاں آرٹ دا نمونہ پڑھن والیاں نوں سواد ضرور دیندا اے پر نال ای آکھدا اے کہ ایہہ ضروری نہیں اوہدیاں Implications دے نتیجے دوسر ہون۔ فرائیڈ آرٹ ورک جاں ادب رچن نوں مچھی پھڑن دی کنڈی توں ودھ اہمیت نہیں دیندا جیہدے وچ مچھی پھڑن توں پہلاں تیکر دیاں ساریاں لذتاں لگیاں ہوندیاں نیں۔ اوہدے موجب جیہی تپسیا بھری لذت جیہڑی اسیں عظیم لکھاریاں دیاں لکھتاں توں حاصل کرنے آں، انج دی خوشی اے جیہنوں فرائیڈ "Fore pleasue" آکھدا اے۔ فرائیڈ نیڑے حقیقی خوشی اوہ اے جیہڑی اوس "Fore pleasure" توں مگروں آوندی اے۔ ایسے نظریے پاروں فرائیڈ کسے وی "Artistic event" دی ساخت اتے ہیت تے بحث کردا اے تے "Fore pleasure" توں مگروں آون والے سواد نوں "Release of tention in our minds" آکھدا اے۔ ایسے لئی اوہدا آکھنا اے کہ آرٹ اک طرح دا نفسیاتی علاج جاں "Thrapy" اے جیہڑا ساڈیاں اوہناں جبلی خواہشاں نوں راہ دیندا اے جیہناں توں ساڈی

تہذیب تے تمدن روکدیاں نیں۔

بھادویں تحلیل نفسی باطنی حقیقتاں توں چوکھا متاثر رہی اے پر بیرونی دنیا وچ وقوع پذیر ہون والے معروضی حالات ہون جاں، پتھوگرافی اندر لکھا "Reconstruction" ایہناں ساریاں دا مطلب ایہہ اے کہ آرٹسٹ دی نفسیات جانی جائے نہ کہ ایس پاسے دھیان دتا جائے کہ فن پارہ کیہ اے؟ تے اوہدیاں باریکیاں کیہ نیں؟ ایہہ اوہ دو ونڈاں نیں جیہناں وچ نقاد نوں ایہہ مسئلہ ہو جاندا اے کہ فن نوں اہمیت دے جاں فنکار نوں؟ جاں دوواں نوں اکو جہی تکزہ وچ تولے۔ ایس ونڈ موجب "Pathography" فنکار نال کھلوتی اے نہ کہ اوہدے فن نال۔

جوک میکانزم "Joke Machanism"

ادب دی پرکھ پڑ چول لئی فرائیڈ مزاح دے حوالے نال جیہڑا کہ ادب دا حصہ اے، نوں وی بڑی اہمیت دیندا اے۔ فرائیڈ جوک میکانزم بارے آکھدا اے کہ ایہنوں پتھوگرافی دے نعم البدل لئی وی ورتیا جاسکدا اے۔ فرائیڈ ایس طریقہ کار نوں چوکھی اہمیت نہ دے سکیا پر اوس ایہہ گل ضرور آکھی کہ جمالیات دے مطالعے لئی ایس توں چنگا ہور کوئی طریقہ نہیں۔ ایس حوالے نال اوہ اپنی مشہور کتاب "The history of the psychoanalytic movement" وچ لکھدا اے:

"The first example of an application of the analytic mode of thought to the problem of esthetic was contained in my book on jokes"(14)

بھادویں فرائیڈ دے "Joke Machanism" نوں 'نیورائٹک ماڈل' تے پتھوگرافی توں گھٹ توجہ ملی پر بہت سارے نقاداں ایس طریقہ کار نوں نیورائٹک ماڈل توں ودھ لابھ دانیک تے جامع آکھیا۔ فرائیڈ مزاح دے ارتقا دیاں تن سٹیجاں دسدا اے جیہڑیاں بچہ عام طور تے گل بات راہیں پیش کردا اے۔ فرائیڈ آکھدا اے:

"Children who as you know, are in the habits of treating words as things, tend to expect words that are the same or similar to have"(15)

فرائیڈ دے بقول جدوں کوئی بال کسے لفظ دا مطلب لبھ لیندا اے تے اوہنوں خوشی ملدی اے تے ایہہ خوشی کسے "Sense of power" نال نہیں آوندی سکوں بچہ سمجھدا اے کہ اوس اپنی کجھ نفسی توانائی بچا لئی اے۔ فرائیڈ دے بقول نفسی توانائی نوں بچا لینا وی خوشگوار تے

خوشی دا باعث ہوندا اے۔ فرائیڈ آکھدا اے:

"The games founded on this pleasure make use of the mechanism of damming up only in order to increase the amount of pleasure"(16)

جوک میکانزم دا دوجا مرحلہ فرائیڈ دے بقول "Level of play" توں Level of Jest" اے۔ ایس مرحلے دا مطلب ایہہ اے:

"The meaning of the joke is merely intended to protect that pleasure from being done away with by criticism. What distinguishes the jest from the joke proper is that is non-tendentious; it has no axe to grind - its sole purpose is to give pleasure."(17)

جوک میکانزم دا تیجا مرحلہ "Proper joke" جیہوں فرائیڈ "Tendentious joke" آکھدا اے۔ ایہدا مقصد ایہہ ہوندا اے کہ سماجی بندھناں نوں توڑ دتا جائے۔ اتھے فرائیڈ جوک دیاں اگوں دو قسمیں دسد اے پہلی Hostile joke تے دوجی Opseen joke اے۔ ہیوسٹائل جوک راہیں فرد نوں ایہہ موقع ملدا اے کہ اوہ اپنے طنز دے دفاع دا اظہار کر سکے جد کہ "Opseen joke" جبلی لذت دی اک لگی ہوئی شکل اے۔ فرائیڈ آکھدا اے کہ جوک میکانزم دا سرکل مکمل کرن لئی تن بندیاں دا ہونا ضروری اے۔

مشہور ایگوسائیکالوجسٹ ارنسٹ کرسٹ ((Ernst cris, 1952) "آکھیا کہ جوک جاں لطیفے دے سواد دا مڈھلا کارن اوہ ڈکیاں نفسی توانائیاں نیں جیڑیاں لطیفہ سنان دے نال ای ٹر پندیاں نیں تے بندہ سوادے پے جاندا اے۔ ایہدے نال عقل پرست انا نوں فائدہ اپڑدا اے۔ مشہور آرٹ ہسٹورین "E.H. Gambrich" آکھدا اے کہ 'جوک میکانزم فنکشن' دے حوالے نال کرس دا دسیا وظیفہ ای ٹھیک اے اوہ آکھدا اے:

"The germinal model for any account of artist creation along fredianlines."(18)

گاہرچ آکھدا اے کہ فرائیڈ تحلیل نفسی دی جمالیات دی بنیاد رکھدیاں اک پیراگے ودھ جاندا اے جدوں اوہ لطیفے جاں مزاح نوں اک تحت الشعوری خیال موجب پیش کردا اے جیہڑا فرد دے لاشعور نوں شعور وچ لیاون دا بہانہ بناندا اے۔ کیوں جے بہت ساریاں جیہیاں

گلاں جیہڑیاں شعوری طور تے منع ہوندیاں نیں لاشعور اوہناں نوں لطیفے جاں طنز دے بہانے شعور وچ لیا کے اپنا سواد پورا کر لیندا اے۔

1933 وچ فرائیڈ نے ایہہ گل اپنے لیکچراں وچ انج کیتی:

"The dark inaccessible part of our personality, what little we know of it we have learned from our study of dream-work and of the construction of neoratic symptoms, and most of that is of a negative character and can be described only as a contrast to the ego. We approach the id with analogies: We call it a chaos a cauldron full of seething excitation." (19)

فرائیڈ دے نظریہ آرٹ تے ادب نوں سمجھن تے پرکھن لئی تن وڈھے پیمانے نیں۔ فرائیڈ آرٹ تے ادب نوں پرکھن دا پہلا پیمانہ "Pathography" اے۔ ایہہ اک اجیہی کسوٹی اے جیہدے وچ لکھاری دی ہر کاوش نوں پرکھن لگیاں ہلکے درجے دا ذہنی مریض بنا دتا گیا۔ فرائیڈ دا آرٹ تے ادب نوں پرکھن دا دوجا پیمانہ "Joke Mechanism" اے۔ ایہہ پیمانہ کسے فن پارے دی جمالیاتی پرکھ پڑچول لئی ودھیا اے۔ پرفرائیڈ ایس پیمانے تے بھرواں کم نہ کر سکیا۔ تیجا پیمانہ فرائیڈ دا آرٹ تے ادب نوں پرکھن دا "Theory of Primary process" اے ایہدے وچ جوک جاں مزاح دی ساخت دا تجزیہ کیتا جاندا اے۔ ایس تجزیے توں متاثر ہو کے فرائیڈ توں مگروں آون والے ماہراں آرٹ دی ہیئت تے مافیہ (Form and content) دا بھرواں تجزیہ کیتا۔ ایس لحاظ نال فرائیڈ دے دو پیمانے "Theory of Primary process" تے "Joke Mechanism" آرٹ تے ادب دی پرکھ لئی ودھیا جانے گئے۔ فرائیڈ نے آپ وی "Pathography" تے "Joke Mechanism" نوں ادب تے آرٹ دی پرکھ لئی چنگا جانیہ۔ پر اوہدے کجھ شاگرداں فرائیڈ دے "Primary Process" نوں اگے ودھا کے کسے وی فن پارے دی پرکھ پڑچول دا سامان کیتا۔ اوہناں وچوں سرکڈھویں ماہراں دے ناں "Klein"، "Kris"، تے "Ehrenzweig" نیں۔ "Ehrenzweig" آرٹ دی فارم دے حوالے نال لکھدا اے۔

"Undifferentiate matrix below the more superficial condensations, displacement and other

socalled primary process form. These more superficial forms may be irrational in content, but are not so in their formal gestalt structure. I have suggested that their strucutre is a secondary revision imposed on the truly unconcious undifferentiated matrix below them"(20)

آرٹ دی ہیئت دے حوالے نال "Klein" دا خیال اُچ پدھر دا اے جیہڑا دسدا اے کہ آرٹ جاں ادب دے نمونے دے موضوع جاں Contant نوں اوہدی ہیئت جاں "Form" نال ملاندا اے۔ جیہڑا دسدا اے کہ بہت ساریاں "Forms" ساڈے لاشعور وچ لکیاں ہوندیاں نیں۔ وڈا آرٹسٹ اوہ اے جیہدی گل اوہناں "Forms" وچ ڈھل سج کے باہر نکلے۔ فرائیڈ دے کجھ شاگرداں ایہدے وچ ہور وادھا اُنچ کہتا کہ اوہناں آکھیا لاشعور وچ آرٹ دی کوئی ہیئت (Form) نہیں ہوندی پر اعلیٰ درجے دے موضوع ضرور موجود ہوندے نیں جیہڑے لاشعور وچ نکرے لگے پئے ہوندے نیں۔ پر شعور وچ آ کے اوہناں دا کھلار اپنا ودھ جاندا اے کہ لکھاں ورقے وی اوہناں لئی تھوڑے ہوندے نیں۔ ایس بارے "Klein" دے دو مشہور نظریے نیں اک "Symbol formation" تے دوجا "Developmental role" نیں۔ کلین موجب

"The activity of making and experiencing art

means to both artist and spectator."(21)

ایس حوالے نال کلاں موجب ایہہ آکھیا جاسکدا کہ نقاد دا بہتا مطلب کسے چیز دے پیڑن نال نہیں ہوندا سگوں اوس سٹرکچر جاں اوس کاغذ تے ہوندا اے جیہدے تے کوئی پیڑن پرنٹ ہو یا جاں چھپیا ہوندا اے۔

ژونگ دا نظریہ آرٹ تے ادب

ژونگ فرائیڈ بڑا سیانا شاگرد سی۔ ژونگ نے کئی تھاواں تے فرائیڈ نال اختلاف وی کہتا اے۔ ژونگ دا نظریہ آرٹ تے ادب تھوڑے لفظاں وچ ایہہ اے کہ اعلیٰ درجے دا ادب اپنے موضوعاں دے حوالے نال آفاقی حکمت تے دانش نال مالا مال ہوندا اے۔ ایس توں ودھ ایہہ کہ اوہدی نوعیت اُنچ دی ہوندی اے کہ اوہ انسان دے ظاہری تے باطنی مسائل دا حل وی پیش کردا اے۔ لیکن جس شکل وچ اوہ موجود ہوندا اے اوہ شکل موسیقی توں لے کے جو میٹری دیاں کجھ تصویراں وچوں لنگھدیاں ادب دیاں وکھو وکھ صفاں تیکر کھلریا ہو یا اے۔ ژونگ دے

خیال موجب چنگی گل ایہہ اے کہ کچھ وی نہ آکھیا جائے تے اوہدے نالوں گھٹ گل ایہہ اے کہ ادب تخلیق کیتا جائے۔ ژونگ دے خیال موجب ودھیا اظہار 'چپ' وچ لکیا اے۔ پر ایس چپ دے کچھ "Self actualized personality" دی موجودگی ضروری اے۔ ژونگ دے ادب دی پرکھ دے حوالے نال پنچ وڈے پیمانے نیں جیہڑے پٹھ لکھے نیں۔

1۔ ادب وچ لکیاں علامتاں یا آرکی ٹائپس دی بھال تے اوہناں راہیں

متعلقہ ادب دی تشریح

2۔ ژونگ دا "Totally of Physiche" دا نظریہ

3۔ ژونگ دا "Coniunetu" دا نظریہ

4۔ ژونگ دا "Self" تے شعور دیاں قسماں دا نظریہ

5۔ ژونگ دا "Mandala" یا دائریاں تے مربعیاں دا نظریہ

ژونگ دا ادب دی پرکھ دا ساریاں توں مشہور طریقہ کار 'آرکی ٹائپس' ای ماہراں ساریاں توں ودھ اپنایا۔ ایہہ اصل وچ ادب دے اندروں علامتاں تے آرکی ٹائپس دی بھال دا طریقہ کار اے۔ آرکی ٹائپ دا مطلب اجتماعی لاشعور تے لاشعور دیاں اوہ آفاقی تے علامتی شکلاں نیں جیہناں راہیں انسانی نفسیات تشکیل پاندی اے۔ ژونگ دے مشہور آرکی ٹائپ ایہہ نیں۔

1- Shadow, 2- Anima, 3- Animus, 4- Magna Matter,

5- Peur aeternus, 6-Mutandis, 7-Mutatis, 8-Mandala

Shadow جاں Alterego دے آرکی ٹائپ دیاں دو قسماں نیں اک منفی دوجی

مثبت۔

مثبت وچ "Godess of siby"، "Godess of fertility" تے

beauty ذکر جوگ نیں۔

منفی وچ "Magician"، "Profit"، "Pilot of the dead" نیں۔ نطشے دا

"Superman"، اقبال دا شاہین تے ژونگ دا "Mana" اک ای قسم دے آرکی ٹائپس نیں۔

ژونگ کول فرائیڈ دے "Pleasure Principal" تے "Reality Principal" دی تھاں

"Spirtual principal" دی تجسیم "Old wise man" دی شکل وچ ہوندی اے

"Shadow" دی ای اک قسم ہیرا جاں "Godess of beauty" اے جیہدا ذکر یونان دے

پرانے قصیاں وچ ملدا اے۔

2- ژونگ دا دوجا ادب نوں پرکھن دا نظریہ "Psychic totality" دا

اے۔

ایس نظریے موجب 'ژونگ کسی وی ادبی فن پارے جاں آرٹ دے نمونے دی جانچ پڑتال لئی انسانی شخصیت دے وکھو وکھ حصیاں دی آپسی لڑائی دا نظریہ پیش کردا اے۔ ایہدا مطلب اے "Collective conscious, personal unconscious, personal conscious" تے collective unconscious وچ نہیں بدل سکدا یعنی لاشعور ہمیشہ لاشعور ای رہندا اے تے اوہدا اظہار جتھے خواباں تے دوجیاں طریقیاں نال ہوندا اے اوتھے دوجا اظہار آرٹ تے ادبی فن پارے نیں۔

3- ژونگ دا تیجا نظریہ "Coniunctio" دا نظریہ اے۔ ژونگ دے ایس نظریے موجب انسانی اجتماعی لاشعور وچ موجود عورت تے مرد دے ملاپ دیاں دو قسماں نیں۔ اک ٹھیک ملاپ تے دوجا غلط ملاپ۔ ٹھیک ملاپ اعلیٰ ترین درجے دیاں قدراں نوں جنم دیندا اے جد کہ غلط ملاپ جتھے لوکاں نوں ذہنی طور تے بیمار کردا اے اوتھے اوہناں توں پیدا ہون والیاں جمالیاتی قدراں تھلڑے درجے دیاں ہوندیاں نیں۔ ژونگ دے بقول اعلیٰ ترین جمالیاتی قدراں اوس ویلے جمیدیاں نیں جدوں عورت تے مرد دا ملاپ عین فطرت موجب ہووے۔ اوہناں وچکار کے قسم دا تضاد نہ ہووے، ژونگ اوس ملاپ نوں روحانی ملاپ آکھدا اے۔

4- ژونگ دا "Self" تے شعور دیاں قسماں دا نظریہ ژونگ دے اپنے لفظاں وچ انج نیں:

"This our self, our actual mid point, it stretched between two worlds and there only darkly suspected but all the more clearly felt powers. It is strange to us and yet so near, quite our own and yet unknowable, a virtual mid point of mysterious nature... The beginnings of our whole psychic life seem to be rooted inextricably in the point, and all our loftiest,

ultimate aims tend thither. A paradox that is nevertheless unavoidable if we wish to characterize something that lies beyond the capacity of our understanding".(22)

ژونگ دا تصور مشہور فلاسفر "Kant" دے "Ding and sich" دے تصور نال بڑا ملدا اے۔ ژونگ دے بقول:

"This concept can be psychologically justified but not scientifically proved".(23)

ژونگ دا 'سیلف' اک "Ethical postulate" اے جیہنوں اپنی ہوند دا مکمل پتہ لگ جاندا اے ژونگ ایس نوں "Central fire" وی آکھدا اے۔ ژونگ دے بقول:

"Self is the focal point of our psyche in which God's image shows itself most plainly and the experience of which gives us the knowledge, as nothing else does, of the significance and nature of our likeness to god. It is the early christian ideal of the kingdom of God."(24)

ژونگ دا 'سیلف' دا نظریہ وحدۃ الوجود دے بڑا نیڑے اے۔ تے ایہہ صوفیانہ ادب نوں سمجھن وچ زیادہ کارآمد ثابت ہويا۔

"Mandala" -5

منڈالا نوں ژونگ "A higher synthesis" یا "Unifying symbol" وی آکھدا اے۔ ایس بارے ژونگ لکھدا اے:

"All the symbols and archietypal figures of the prosis are beares of the transending function"(25)

ژونگ دا ایہہ تصور توحید دے تصور دے بڑا نیڑے اے۔ ژونگ نے ایہنوں سمجھان لئی دائرے نوں علامت بنایا اے جیویں اشوک چکر، میجک سرکل، منڈالا، یوگا وغیرہ۔ عہد وسطی وچ ژونگ نے بہت سارے منڈالا لکھے نیں جیہناں وچوں کجھ منڈالا ایہے نیں جیہناں وچ حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں دائرے دے مرکز وچ دکھایا گیا اے تے دائرے دے آل دوالے چاروں

پاسے چار نقطے موجود نیں۔ ژونگ ایس دائروی مطالعے بارے نظریہ قائم کرن لئی چودھاں سالوں تیکر مطالعہ کیتا۔ ژونگ موجب 'بدھ ازم' عیسائیت اتے دنیا دے نیڑے تیڑے سارے مذہباں وچ خدائے واحد دی علامت نیں تے دنیا دے سارے آرٹ دے نمونیاں وچ ایہناں دی موجودگی ایہناں دے اوس اجتماعی لاشعور دی نشانی اے جیہڑا کسے اک رب دی ہوند نوں منی بیٹھا اے۔ ژونگ دا ایہہ تصور قرآنی خدا دے تصور دے وی بڑا نیڑے اے جیہدے وچ قرآن آکھدا اے 'الست برکم' تے روحاں جواب وچ 'قالوبلی' آکھیا۔ ژونگ مینڈالا دی تشریح کردیاں یونانی دیو مالائی قصیاں نوں چھڈ کے ہندوستان دے دیو مالائی قصیاں ول ٹر پیندا اے تے خصوصیت نال ادھے ہاں ہندوواں دے دیوتا 'شو' دا تصور، 'نروان' تے 'یوگا' دا تصور ملدا اے۔ ایس کارن برصغیر دے کلاسیکی ادب دے ویروے تے پرکھ لئی ژونگ فرائیڈتوں ودھ مددگار نظر آوندا اے۔

ژونگ نے ادبی تخلیقات دیاں دو ونڈاں کیتیاں نیں اک نفسیاتی "Psychological" تے دوجی "Visionary"۔ دوجی قسم دیاں تخلیقات دے تجربے دی وضاحت لئی "Primordial vision" دی اصطلاح ورتی اے:

"In comparison with the hot emotions of human beings the experience of vision have deep roots in to unconcious. Whatever is the personality of a writer the experience of visionary creativities and the related art and literature is beyond any doubtfulness has the primordial vision in art and literature is a symbol of an incomprehensible reality." (26)

ژونگ نے ادبیات دی شخصیت تے اوہناں دی ذہنی حالت بارے گل کردیاں آکھیا:

"This principal is beyond any principal truth that any one who creates, has to pay a heavy price of his creativity in the form of sufferings." (27)

انج ای اک ہورتھاں ژونگ لکھدا اے:

"Great artists are in the spells of divine frenzy" (28)

ژونگ دی ایس گل نوں اسیں صوفیاں جاں اوہناں لوکاں دے حوالے نال وی ویکھ سکے آں جیہڑے رب دی نیڑتا لئی کجھ نہ کجھ کر رہے ہوندے نیں۔ ایہدے توں مراد اوہناں تے واپرن والیاں نفسیاتی تے روحانی سختیاں وی لے سکے آں۔

ژونگ نے شاعراں بارے تخلیق دا اک وارداتی نظریہ پیش کیتا۔ ژونگ آکھدا اے :

"A poet is in harmony with his creative

process." (29)

ژونگ دا ادبی مطالعہ چوکھا سی پر اوس تنقید فرائیڈ دے مقابلے وچ گھٹ لکھی اے۔ فیروڈی ژونگ نے جیہڑے فن پاریاں تے تنقید کیتی اوہ ایہہ نیں۔ "Render Hagar" دا مشہور ناول "She and return of She" گوٹے Goethe دا "Foust"، دانٹے "Dante" دی "Divine Comedy" تے ولیم بلیک دیاں کجھ نظماں شامل نیں۔ "James Joys" دے مشہور ناول "Ulysses" بارے گل کردیاں کتاب "Hidden Patterns" وچ آکھیا :

"In the contrary to the same character of past,

ulysses of joys in quite an undynamic character. A

one quite to be carried with the flow of his

consciousness; character who against his will is

exposes in a series of occurrences of physical and

psychological exposures." (30)

ژونگ دی ایہہ تنقید ناول دے ایس کریکٹر نوں ہلا کے رکھ دین والی اے تے لاجواب کر دیندی اے پر ژونگ دا وادھا ایہہ اے کہ اوہنے تنقید لکھدیاں کدھرے وی بھاریاں نفسیاتی اصطلاحواں تے نفسیاتی عوامل دا ذکر نہیں کیتا۔

ایڈلر دا نظریہ اظہار

آرٹ تے ادب بارے ایڈلر دا اک ای نظریہ اے جیہدے موجب دنیا دا پورا ادب اک قسم دی "Compensation" جاں "Over compensation" اے جیہڑا اپنے پچھے لکھا ہویا "Inferiority complex" رکھدا اے تے ایہوں مکان لئی دنیا دا پورا ادب "Will to power" دے محرک نال بھریا پیا اے۔ ایہدے توں مراد دو جیاں نالوں اگے ودھ جانا اے۔

ایڈلر دا نظریہ برائے آرٹ تے ادب بہت زیادہ جامع تے نہیں پر ایہہ فرائیڈ تے ژونگ نالوں وکھرا ضرور اے۔ ایڈلر ادب نوں اک سوشل ایکٹیویٹی "Social activity" آکھدا

اے۔ جیہدے لئی پڑھن سنن والیاں دا ہونا بہت ضروری اے تاں ای اظہار دے ابلاغ دا چکر پورا ہو سکدا اے۔ ایڈلر دے شاگرداں ایس گل نوں انج اگے ودھایا ادب برائے ادب ناں دی کوئی چیز نہیں سگوں ایڈلر موجب دنیا دا سارا ادب اصل وچ ادب برائے ابلاغ اے۔ ایڈلر دا نظریہ ادب "Compensation" تے مبنی اے جیہدے توں مراد اپنی شخصیت دیاں محرومیاں نوں دور کرن لئی پورا مل لانا اے۔

فرائیڈ تے ڈونگ دے مقابلے وچ ایڈلر دی دلچسپی ادب وچ اپنی اگھڑویں نہیں پر اوہ اپنی کتاب "What life should mean to you" وچ آرٹ تے خواباں تے بحث کردیاں ضمنی طور تے زبان تے منطق دی تشکیل دیاں وجوہات بیاندا نظر پیدا اے۔ ایس توں وکھ ایڈلر دا مشہور لکھیاں دستووسکی تے اک مقالہ موجود اے جیہڑا اوس 1910ء وچ لکھیا تے اوہی کتاب "The theory and practice of Individual psychology" وچ موجود اے۔ دستووسکی دی کردار نگاری دے حوالے نال ایڈلر لکھدا اے:

"Every character is living in two circles: In every circle character is living in a different atmosphere which is surprisingly different from the other circle. Where as in one circle if the character is living like good human being, in other circle he becomes like a wolf. This doubleness and duality of Dostovasky behave deep impact on the psyche of reader."⁽³¹⁾

ایڈلر دستووسکی دے کرداراں دا ویروا انج کہتا کہ جتھے ایہہ کردار بڑے چنگے نیں دوجے پاسے ایہہ کردار اونی مارووی نیں۔ نطشے توں فرائیڈ تیکر بہت سارے نفسیات دانناں دستووسکی دی نفسیاتی بصیرت نوں منیا تے سلاہیا۔ ایڈلر وی اوہدا منن ہارے ایس بارے ایڈلر آکھدا اے:

"The store house of the achievements of dastovasy is not yet finished. We can only say that his writings have deeper insight in human psyche than the knowledge of psychology because he was a born psychologist and a great artist."⁽³²⁾

حقّی تے سچی گل ایہہ اے کہ ایڈلر دی آرٹ ول دل چسپی گھٹ سی۔ دوستووسکی نال اوہدا تعلق اک مداح دا اے جیہڑا اوہدے ناولاں وچ لکے نفسیاتی حقائق تے واہ واہ کردا اے۔ تے ایہہ وی مندا اے کہ وڈا ادب انسانی نفسیات دی سوچہ بوجہ دے حوالے نال نفسیاتی علم توں کتے وڈا ہوندا اے۔ ایڈلر دی ایہہ گل اک سند دا درجہ رکھدی اے کہ ادب انسان نوں سمجھن لئی علم نفسیات توں ودھیرے اگے اے تے تاریخی اعتبار نال وی ادب نفسیات توں اگے کھلوتا اے تے مگروں آون والی نفسیات نوں راہ وی دکھاندا اے۔

اٹھارویں انہویں تے ویہویں صدی وچ رچے جان والے ادب تے نفسیات دیاں تحریکاں دا اثر۔ انہویں صدی دے اخیر تے نفسیات دا اک سائنس دے طور تے ابھر کے سامنے آونا کسے ہور لئی خاص گل ہووے نہ ہووے پر ادب دے رچہ ہاراں لئی بڑی اُچ پدھری اہمیت دی حامل گل سی۔ ایس نوں سائنس دے ہوند وچ آوندیاں ای نفسیاتی تصور تے نظریے جان دیاں یا نہ جان دیاں اوس ویلے دیاں ادبی رچناواں وچ داخل ہون لگ پئے جیہناں دیاں مثالیں امریکی ادب تے دنیا دے جدید دور دے ادب وچ تھان تھان ملدیاں نیں۔ انہویں صدی دے اخیر تے ویہویں صدی وچکار چوکھے ادبی رچنہار واضح طور تے اوس ویلے دے مشہور نفسیات دانان دے اثر پٹھ نظر آوندے نیں جو ویلہم وونٹ "Wilhelm Wandt" جیہڑا جدید نفسیات دا موڈھی سمجھیا جاندا اے۔ اوہدی مشہور نفسیاتی تحریک جیہنوں تشکیلیت پسندی "Structuralist field of psychology" دی تحریک آکھیا جاندا اے۔ ویلہم وونٹ انسانی ذہن دے مطالعے لئی اک طریقہ کار لکھیا جیہدا ناں اوہنے "Atoms' of thought" یعنی مشاہدہ باطن رکھیا، جیہنوں ایسں عام زبان وچ مراقبہ جاں روحانی تجربے دے نیڑے دی کوئی شے آکھ سکے آں۔ ویلہم وونٹ دا نظریہ ایہہ سی کہ انسانی ذہنی تجربے دا تجزیہ کر کے اوہنوں نکلے نکلے ترکیبی عناصر وچ توڑیا جاسکدا اے۔ ایہناں ترکیبی عناصر نوں "Elements of thought" آکھیا گیا۔ ایہدے مگروں ویلہم جیمز اوہ پہلا امریکی نفسیات دان اے جیہنے نفسیات دے حوالے نال وظیفیت پسندی "Functionalism" دی مینہہ رکھی، جیہڑی جدید نفسیات دی دوجی مشہور تحریک اے۔ ویلہم جیمز دا مشہور نظریہ 'شعور دی رو' "Stream of consciousness" اے۔ ویلہم جیمز نے آکھیا کہ انساناں دا چیزاں نوں سمجھن دا طریقہ کار اک مسلسل شعور دی رو دے زیر اثر ہوندا اے۔

ویلہم جیمز مگروں جس وڈی شخصیت ویہویں صدی دے شروع توں لے کے آج تیکر دے دنیا دے سارے ادب تے ادب دیاں صنفیاں نوں متاثر کیتا اوہ سگمنڈ فرائیڈ اے جیہدے نظریاں نوں ایسں "Theories of the power of unconscious mind" آکھدے آں۔

اک ہور مشہور زمانہ نفسیات دان "John Brindon Watson" اے جیہنے نفسیات وچ چوتھی مشہور تحریک دا مڈھ بنھیا۔ جیہدا ناں کرداریت پسندی "Behaviourism" اے۔ وکھو وکھ ویلیاں وچ سامنے آون والیاں ایہناں تحریکاں نے ادب نوں چوکھا متاثر کیتا تے لکھیاراں دے ذہناں وچ اپنے دور رس اثر چھڈے۔ ایس بارے جوشوا ایل گنز اپنے اک لیکھ وچ انج گل ٹوردے نیں۔

"The theories and discoveries of these men and others have changed the way that authors write. Their ideas have given rise to a new type of literature that seeks to incorporate psychology in to its fabric. The psychological ideas of the day made an impact on the technique and style of many authors, as well as the character portrayed by these authors" (33)

ساریاں توں پہلا لکھاری جیہنے شعوری طور تے نفسیاتی اثر نوں کھ رکھ کے ادب رچیا اوہدا ناں "Henry James" سی جیہدا مشہور نفسیات دان ولیم جیمز دا نکا بھرا سی۔ اوہنے اپنے بھرا دے نفسیاتی کم توں متاثر ہو کے اک کہانی لکھی جیہدا ناں "The beast in the jangle" سی۔ ایس کہانی نوں نقاداں "Introspective work" آکھیا۔ ہنری جیمز توں مگروں ارنسٹ ہمینگوے دی کہانی 'سنوز آف کلیمین جارو، چارلوٹی پرکنز دی کہانی 'ہیلو وال پیپرز' تے ولیم فاکنر دی کہانی 'بارن برنگ' نفسیاتی حوالیاں تے شعور دی رو دے حوالے نال لکھیاں مڈھلیاں کہانیاں نیں۔

ادب تے نفسیات دے طریقہ کار وچ فرق

ادب تے نفسیات دے طریقہ کار وچ فرق کرنا کئی تھاواں تے اوکھا اے تے کئی تھاواں تے بڑا ای سوکھا۔ نفسیات سائنس ہون کر کے لامحالہ طور تے تحقیق دا سائنسی طریقہ کار اپناندی اے جیہدے وچ تجرباتی طریقہ کار، مشاہدے دا طریقہ کار، سوانح عمری دا طریقہ کار تے انتہائی اعلیٰ درجے دیاں شمار یاتی تے ریاضیاتی مشتقاں ورتیاں جاندیاں نیں۔ نفسیات دے حوالے نال اک ہور گل گوہ گوچری اے اوہ ایہہ کہ نفسیات وچ بنن والے نظریے تے قانون ویلا لگھن دے نال نال بدلے رہندے نیں۔ نفسیاتی طریقہ کار معروضی طریقہ کار اے۔ پر نفسیات دے کجھ وڈے ماہر جیویں سگمنڈ فرائیڈ، ژونگ تے ولیم جیمز بارے لوکاں دی سوچ ایہہ اے کہ کیوں جے خیال، ادب تے سائنس دی مشترکہ حد تے موجود نیں۔ بہر حال موضوعاتی اعتبار نال ادب

تے نفسیات دے دائرے آپس وچ ملدے نظر آوندے نیں۔ ادبی طریقہ کار کوئی سائنسی طریقہ کار تاں نہیں کیوں جے عام طور تے ایہدے وچ بہت زیادہ شعوری کوشش دا عمل دخل نہیں ہوندا۔ ادب اک تخلیقی تے لاشعوری عمل اے جیہدیاں بے شمار ہیبتاں تے شکلاں پڑھنہاراں جاں سنن والیاں لئی وکھو وکھ زبانیں تے لہجیاں وچ سامنے آوندیاں نیں۔ اعلیٰ ادب اپنے اندر لاشعور تے آمد دے عناصر بہت رکھدا اے بہ نسبت عامیانہ ادب دے۔ جیہدے وچ شعوری کوششاں تے تکنیکی چالبازیاں دا بڑا عمل دخل ہوندا اے۔ اعلیٰ ادب کدے وی ویلا متھ کے سامنے نہیں لیاندا جاسکدا۔ پر صحافتی ادب اک خاص ویلے وچ ادب دا تخلیق کیتا جانا ضروری ہوندا اے ایسے لئی ادبی پارکھ صحافتی ادب نوں تھلڑے درجے دا ادب آکھدے نیں۔

ادب تے نفسیات وچ بہت باریکی نال فرق لکھدیاں سانوں ویکھنا پیندا اے کہ ادب دی تخلیق وچ فرد کیہڑے ذہنی تجربے تے واردات وچوں گزردا اے۔ تے نفسیاتی علماں دے وادھے لئی کیہڑے تجربیاں تے وارداتاں وچوں لنگھدا اے۔ ایس سلسلے وچ کوئی حتمی گل آکھنا بہت سوکھا نہیں پر اک گل واضح اے کہ ادبی واردات تے مزاج اندر ظاہری طور تے بہت زیادہ بے ترتیبی تے لاشعوری حرکات و سکنات دا عمل دخل ہوندا اے۔ ایس گل وچ رتی برابر شبہ نہیں کہ ادبی طریقہ کار وچ لکھاری دی اپنی نفسیات بہت اثر انداز ہوندی اے جد کہ نفسیاتی طریقہ کار تخلیقی دی تھاں تحقیقی ہوندا اے۔ تحقیق دے طریقہ ہائے کار کجھ چر مگروں بدلے تے نویں بندے رہندے نیں۔ کسے زمانے دے ادب دا اوس زمانے وچ وضع ہون والے نفسیاتی اصولاں تے کیہ اثر ہوندا اے ایس حوالے نال ساریاں توں اہم سوال ایہہ اے کہ ایہناں دوواں دا آپسی تعلق اک مسلسل لین دین دا تعلق اے تے ایہہ دوویں جنا اک دوجے دے نیڑے ہون او نا ای اک دوجے نوں فائدہ اڑاندے نیں۔

جیہناں معاشریاں دے ادب توں اوہناں دے نفسیات دان کوئی اصول وضع نہ کر رہے ہون، جیہدی مثال اک لمے چرتوں کجھ مشرقی زوال پذیر معاشرے نیں جیہناں وچ ہندو پاک دا معاشرہ وی گنیا جاسکدا اے، اجیہے معاشریاں وچ سب توں وڈا نقصان تخلیق ہون والے ادب تے تنقیدی پیمائیاں دا نہ ہونا اے۔ ایس لئی اجیہے معاشرے اپنے فن تے تنقید لئی دوجے ترقی وند معاشریاں توں تصور ادھار لیندے نیں جو اوہناں دے اپنے معاشرے نال میل نہیں کھاندے تے ایہہ اک اجیہا گھاٹا اے جیہڑا اج تیکر قائم اے۔

ہیر وارث شاہ تے تنقید لکھدیاں ہر نویں نقاد نوں ایس مسئلے دا سامنا اے کیوں جے وارث شاہ دے پا تراں نوں زبردستی فرامیڈ، ٹونگ جاں ایڈلر دے سچے وچ رکھیا جاسکدا اے پر

بہتر ہوندا کہ اچھے وسیب دے نفسیات دان اپنے کچھ مکاتب فکر وضع کر چھڈ دے جیہڑے ایس معاشرے دے اعلیٰ ادب دے جانووی ہوندے تے اوہد اچ نال ویردا وی کردے۔ اے تیکر تاں ایہہ کھپا پوریا نہیں گیا۔

موضوع تے مواد دی نفسیاتی اہمیت

موضوع، مواد، متن، وغیرہ اکو شے دے کئی ناں میں جیہناں بارے رینے ویلک تے آسٹن ویرن لکھدے نیں:

"Frequently literature is thought of as a form of philosophy as ideas, wrapped in form and it is analysed to yield leading ideas"(34)

ادب دی پرکھ دا ایہہ طریقہ بڑا پرانا اے جیہنوں شیکسپیر دا جرمن ماہر "Sumum Jussumma Injuria" آکھدا اے۔ ایہدے متضاد مکتبہ فکر دا شارح "Jeaorg boas" ادب بارے اپنے مشہور لیکچر "Philosophy and Poetry" وچ آکھدا اے:

"The ideas in poetry are usuly stale and often false and no one older than sixteen would find it worth his while to read poetry merly for what it says."(35)

اردو ادب دے ڈھلے نقاداں ایس مسئلے دا انج نتارا کہتا کہ بہت سارے نقاداں جیہڑے ادب نوں موضوعاتی اعتبار نال دیکھن دی تھاں اوہدے وچ موجود اسلوب تے لکھاری دی ٹریٹمنٹ نوں بہتی اہمیت دین لگ پئے۔ اوہ آکھدے نیں کہ ناول اسلوب تے طرز احساس دے پیمانے تے پرکھیا جانا چاہیدا اے۔ صرف مواد جاں موضوع نوں سمجھن لئی کوئی وکھ توں لکھیا مضمون یا زیادہ بہتر اے۔ مواد دی نفسیاتی، مذہبی جاں سائنسی اہمیت تے گل کردیاں رینے ویلک آکھدا اے۔

"The victorian controversy between scien and relign finds well known expression in tennyson and browning, swinburne and Hardy reflect the pessimistic atheism of the time, while hopkins shows the effect of his study of duns scotus. George eliso

translated feuerbach and strauss, shaw read samuel buttler and Nietzsche. Most recent writers have read freud or read about him. Joys knew not only freud and jung but also, giodano Bruno and of course thomas Agamas; veats was deeply ummersed in theosophy, mysticism, and even berkeley"(36)

موضوع یا مواد دی نفسیاتی اہمیت دا جائزہ اسیں پٹھ لکھے پیمائیاں راہیں لے سکدے

آں۔

1- کسے وی ادبی فن پارے دے نفسیاتی اثر لئی ضروری اے کہ اوس فن پارے

دا قاری تیکر ابلاغ ضرور ہووے۔

2- کسے وی ادب دے قاری تے اوس ادب دا اثر "Therapeutic" وی ہو

سکدا اے۔

3- کسے وی ادبی فن پارے وچوں اسیں نفسیاتی قوانین اخذ کر سکے آں جیویں

سوفو کلیز دے 'ایڈی پس دی ریکس' وچوں فرائیڈ دا تصور "oedipus

complex"

4- ایہہ گل تیجے پیمانے دے الٹ اے۔ یعنی نفسیاتی قوانین توں آشنائی حاصل

کرن مگروں لکھاری شعوری طور تے اپنے پلاٹ تے کرداراں راہیں یا اپنے

اسلوب راہیں اوہناں نفسیاتی ماہراں دے قوانین نوں اپلائی کرن دی کوشش

کرے۔ مثال دے طور تے 'ولیم جیمز' دے 'شعور دی رو' نوں اوہدے نکلے

بھرا، ہنیری جیمز، ولیم فاکنر تے ہیمنکوے وغیرہ دا 'شعور دی رو' نوں اک

اسلوبی ٹیکنیک دے طور تے ورتنا۔

5- کسے وی لکھاری دا کسے خاص طرز احساس جاں نفسیاتی تجربے جاں واردات

نوں قاری تیکر اپڑانا۔ جیویں "Brekht" دے "Anticathartic" ڈرامے

جاں "Absert" ڈرامے راہیں قاری نوں اک خاص تجربے وچوں گزارن دا

آہر جاں ژاں پال سارتر دے وجودی ادب دا قاری تے اثر وی نیں۔ دنیا

وچ ایہے ناول وی لکھے گئے نیں جیہناں دے اثرات پڑھن ہار تے

ہفتیاں تے مہینیاں تیکر وی رہے۔

ایہناں پیمائیاں راہیں ایسں ویکھ سکدے آں کہ موضوع جاں مواد کسے متنوع انداز نال فائدہ مند جاں کارگر ہو سکدا اے۔

لکھاری دی شخصیت دا نفسیاتی تجزیہ

لکھاری دی شخصیت دی نفسیاتی پرکھ بارے ساریاں توں پہلا کم سگمنڈ فرائیڈ نے کیتا ایس حوالے نال فرائیڈ لکھاری دی شخصیت دی پرکھ دا موڈھی وی اے۔ فرائیڈ دے مشہور شخصیت دے تجزییاں وچ لیونارڈو ڈاونچی، مائیکل انجلو تے فیودر دستووسکی دیاں شخصیتاں دا نفسیاتی تجزیہ عالمی پدھر تے مشہور اے۔ فرائیڈ مگروں ایس کم نوں ژونگ تے ایڈلر نے اگے ودھایا۔ ایس کم وچ فرائیڈ دے شاگرد رانخ تے کانٹ وی ذکر جوگ نیں، جیہڑے ادیب دی شخصیت دا نفسیاتی تجزیہ کردے نظر آوندے نیں۔ پر فرائیڈ نے جدوں ایہہ کم چھوہیا، اوہنے وار وار اپنے تحلیل نفسی دے نظریے نوں پکیرا کرن لئی ادیباں وچ تحلیل نفسی دے وکھو وکھ تصورات لہن دا آہر کیتا۔ ایہدے نال فرائیڈ دے نظریہ تحلیل نفسی نوں پکیریاں بنیاداں ملیاں۔

فرائیڈ نے ایہہ کم اک ہور ڈھنگ نال وی کیتا کئی واری جدوں اوہ ادیب دی شخصیت دا تجزیہ نہیں کردا تے فیر اوہدے کسے مشہور فن پارے وچ پیش کیتے گئے کسے مرکزی کردار دا نفسیاتی تجزیہ کرن لگ پیندا اے۔ ایس حوالے نال شیکسپیر دے دو ڈرامے 'لیڈی میکبیتھ' تے ہیملٹ ذکر جوگ نیں۔

فرائیڈ دے ایس کم مگروں فرانس وچ وجودیت پسنداں وجودیت دی تحریک دے اثر پیٹھ بہت سارے ماہراں کسے فن پارے راہیں ادیب دی شخصیت دا تجزیہ کیتا۔ ایس توں وکھ اردو تے پنجابی دے بہت سارے نقاد وی لکھاری دی شخصیت دا نفسیاتی جائزہ پیش کردے نظر آوندے۔ اساڈے مشرقی ادب وچ مثنوی تے داستان ورگیاں صفاں وچ زندگی نوں بہت کھلار نال ویکھیا جاندا اے۔ ایہہ دکھری گل اے کہ کلاسیکی فن پارے دی تخلیق لئی صرف بیانیہ انداز ای کافی نہیں ہوندا ایہتوں دا سوچھوان اپنی گل نوں تمثیل راہیں بیان کرن دے گن نوں ہمیش نال لے کے چلدا اے۔

1- فرائیڈ تے اوہدے پیروکاراں دے خیال وچ بہت سارے ادیب ذہنی طور

تے بیمار ہوندے نیں۔ تے بہت سارے ادیب جنون دے ادب دا شکار

وی ہوندے نیں۔ ایسے زمرے وچ اگے چل کے کجھ نقاداں ہیملٹکوے تے

سلویا پلاتھ دیاں خودکشیاں نوں بنیاد بنا کے نفسیاتی تجزیے کرن دا آہر کیتا

اے۔

- 2- جنس دے حوالے نال ادبیاں دے متضاد روایاں نال اوہناں دے عورتاں نال تعلقات بارے گل کرن دی روایت وی پردھان اے۔ فرائیڈ نے جتھے بہت سارے ادبیاں دے oedipal complex نوں دریافت کیتا۔
- 3- تیجی روایت ثقافتی تے تاریخی حالات نال جڑی اے۔ ایس حوالے نال نقاد عام طور تے اوہناں دیاں تحریراں دے تجزیے دوران اوہناں ادبیاں تے گزرن والے وڈے وڈے تاریخی واقعات دے اثر دا حوالہ دیندے نیں۔ جیویں جنگ عظیم دے دور دے شاعر تے ادیب، اوس ویلے دے یہودی ادیب تے جیہناں تے ہٹلر دا قہر نازل ہویا، صنعتی انقلاب مگروں یورپی ادیب، نشاۃ الثانیہ دے ادیب، ہندوستانی تقسیم دوران گزرن والے حالات تے ادیب وغیرہ۔
- 4- چوتھی روایت کسے خاص عہد دے مشہور سیاسی تے نفسیاتی افکار توں متاثر ہو کے لکھن والیاں دی روایت اے۔ جیہدے وچ مارکسی تحریک دے زیر اثر لکھن والے لکھاری، برصغیر وچ ایسے تحریک نوں ترقی پسند تحریک آکھیا گیا۔ فرائیڈ، ژونگ تے ولیم جیمز دے پیروکار ادیب جیہناں وچ ہنری جیمز، ہیمنکوے تے ولیم فاکنر وغیرہ شامل نہیں۔
- فرائیڈ، ژونگ تے ایڈلر نے کسی وی تھاں ادب دے چنگے جاں بھیڑا ہون بارے کوئی اصول جاں پیمانے نہیں بنائے نہ ایس بارے کسے دلچسپی دا دکھالا کیتا۔ ایس سارے ویروے توں ایس ایس سٹے تے اپڑے آں کہ چنگے ادب نوں اپنی جانکاری لئی کسے نفسیاتی علم دے ویروے دی لوڑ نہیں ہوندی۔ اوہ ایس باندھ توں آزاد ہوندا اے تے ایس توں ودھ کہ تخلیق ہوندا اے، اوہدی اپنی اٹھان تے پچھان ہوندی اے۔ نفسیات دا ناں تے صرف ایہہ کیتا کہ اعلیٰ ادب دے نمونیاں وچوں انسانی نفسیات دیاں ڈونگھیاں حقیقتاں بھالیاں نیں نہ کہ اوہناں تے کوئی تنقید کیتی اے جیویں کہ اجوکی تے روایتی تنقید ادب وچ پرچلت اے۔

حوالے

*Associate Professor, & HOD Punjabi, Govt. Zamindar Graduate College, Gujrat.

1.Shima Majeed, Marataba Maqalat Ajmal (Lahore: Ilm-o-Irfan Publishers, 2000),475.

2.<http://www.human-nature.com>

3.<http://www.human-nature.com>

4.<http://www.human-nature.com>

5.<http://www.human-nature.com>

6.<http://www.human-nature.com>

7.<http://www.human-nature.com>

8.<http://www.human-nature.com>

9.<http://www.human-nature.com>

10.<http://www.human-nature.com>

11.<http://www.human-nature.com>

12.<http://www.human-nature.com>

13.<http://www.human-nature.com>

14.<http://www.human-nature.com>

15.<http://www.human-nature.com>

16.<http://www.human-nature.com>

17.<http://www.human-nature.com>

18.<http://www.human-nature.com>

19.<http://www.human-nature.com>

20.<http://www.human-nature.com>

21.Joland Jakobi, Psychology of Jung (London: Routledge, 1951),150.

22.Jolan Jakobi,150.

23.Jolan Jakobi,151.

- 24.Jolan Jakobi,150-51.
- 25.Jolan Jakobi,154.
- 26.Jolan Jakobi,186-87.
- 27.Jolan Jakobi,29.
- 28.Jung, C. G. Contributions to analitical Psychology (London: toutledge and Kegan Poul, 1948),243.
- 29.Jung C. G, Modern man in search of soul (London: Kegan Paul Trench Turbner & Co. 1934),238.
- 30.Manheim Leonard F., Hidden Patterns; Studies in Psychoanalytic Literacy Creation (New York: Macmillan, 1966),92.
- 31.Adler Alfred, Practice and theory of individual Psychology (London: Kegan Poul, Trench, Trubner P & Co Ltd, 1940),289.
- 32.Adler Alfred,290.
- 33.<http://www.human-nature.com>
- 34.Wellek Rene, Austin Warren, Theory of Literature (Middle Sex: Pelican Books, 1982),110.
- 35.Boas George,40.
- 36.Wellek Rene, Austin Warren,113.

”ٹُر پے نین قافلے“ دا تجزیاتی مطالعہ

ABSTRACT

Iqbal Zakhmi's travelogue "Tur Pa,ay Nain Qaflay" reflects the sentiments of love and devotion. His heart is filled with the love of Prophet Muhammad (PBUH). He has described everything he has observed and experienced in this travelogue and with this he has described every event very well, besides in this travelogue we are told about all the historical and Holy places of Makkah and Madinah. It feels like the reader is doing it himself and seeing everything through his own eyes. In this travelogue there is simplicity, spontaneity and elegance of style and a true lover is narrating all these events and scenes. In this article the writer has described the analytical Study of "Tur Pa,ay Nain Qaflay" in detail.

سفر نامہ سفر دے حال تے سفر کردیاں حاصل ہون والے تجربات دا لکھتی اظہار ہوندا اے۔ سب توں پہلے اسیں دیکھیے کہ سفر نامہ کیہ اے؟ ساڈے ہاں سفر نامے لئی کئی لفظ ورتے جاندے نیں، جویں سفر نامہ، یاترا، اداسی، رٹن، سیل سپاٹا، پھیری، سیر تے چکر نیں۔ ادب دے نقاداں، محققاں تے سفر نامہ نگاراں نے سفر نامے دیاں کجھ تعریفاں انج کیتیاں نیں:-
ڈاکٹر خالد محمود سفر نامے دی تعریف کردیاں لکھدے نیں:-
”سفر نامہ نگار دوران سفر یا سفر واپسی پر اپنے ذاتی تجربات و

مشاہدات اور تاثرات و احساسات کو ترتیب دے کر جو تحریر رقم کرتا ہے

وہ سفر نامہ ہے۔“ (1)

ایسے طرح ڈاکٹر انور سدید سفر نامے تے گل بات کردیاں لکھدے نیں:

”سفر نامہ سفر کے تاثرات، حالات اور کوائف پر مشتمل ہوتا ہے۔

فنی طور پر وہ بیانیہ ہے جو سفر نامہ نگار سفر کے دوران یا اختتام پر اپنے

مشاہدات، کیفیات اور اکثر اوقات قلبی واردات سے مرتب کرتا

ہے۔“ (2)

سید غفور شاہ قاسم سفر نامے دی تعریف کردے ہوئے لکھدے نیں:-

”کسی فن پارے کی اولین خصوصیت ہے کہ وہ قاری کو

Educate کرے اور اُس پر نئے جہانوں کے آفاق کے در وا کرے۔

سفر نامہ لاعلمی کے حصار میں کھلنے والی ایسی کھڑکی ہے جس میں سے

جھانک کر قاری اپنے آپ کو نئی معلومات، نئے علاقوں اور نئے علوم

سے آشنا کرتا ہے۔“ (3)

محمد کاظم سفر نامے دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:-

”سفر نامہ اک ایسا رپورتاژ ہے جو تخلیقی سطح پر قلمبند کیا جاتا ہے

اور اس میں ایک قاری صرف ان مقامات ہی کی سیر نہیں کرتا جہاں

سیاح کا گزر ہوا تھا اور نہ صرف اُن لوگوں سے تعارف ہوتا ہے جس

سے سیاح کو واسطہ پیش آیا تھا بلکہ وہ خود سیاح کے اندرون کی بھی سیر

کرتا ہے اور اُس کی ذات کے ایسے خفیہ گوشوں تک اُس کی رسائی ہوتی

ہے، جہاں عام حالات میں شاید پہنچ پاتا۔“ (4)

راجندر سنگھ لانا سفر نامے بارے لکھدے نیں:-

”سفر نامہ کسے لیکھک دوارا کیتیاں دیں/پردیس دیاں یا ترواں

دوران گرہن کیتے نجی تجربات تے آدھارت ہوندا ہے۔ سفر نامے وچ

وکھ وکھ اتہاسک استھاناں بارے جانکاری درج کرن دے نال نال

اوتھوں دے سبھیا چار آدوا ورن ہندا ہے۔“ (5)

ڈاکٹر شہباز ملک سفر نامے بارے آکھدے نیں:

”جس مقصد لئی انسان نے سفر کیتا، اوس نوں حاصل کرن لئی

انسان عمل تے ردِ عمل دے نظام وچوں گزریا۔ عمل اوہ حالات تے واقعات نیں جہناں نال اوس نوں واہ پیا تے ردِ عمل اوہدا تجربہ، مشاہدہ تے اوہناں حقیقتاں دا ادراک اے، جہناں توں کتے انسان نے خود فائدہ اُٹھایا تے کتے انسان دے دس اُتے انسانیت نے فائدہ چکیا۔ ایہدا مطلب ایہ ہویا کہ سفر دے دو حصے نیں۔ اک عمل تے دوجا اوہدا ردِ عمل دے اظہار نوں اسیں ”سفر نامہ“ متھ سکے آں۔“ (6)

پنجابی سفر نامے دے لکھاری لعل سنگھ کملا اکالی سفر نامے دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:-

”ساہت دے دو بے روپاں دے ٹاکرے تے سفر نامیاں جاں یا ترا ساہت دی وشیتا (خصوصیت) ایہ ہندی ہے کہ ساہت دے ایس روپ وچ ویا کیتیاں (بندیاں) جاں سمیاواں (مسئلیاں) نوں بھاون (خیال، فکر) اُتے تر کسگتا دے سمیل دُورا درسان دی تھان، ایہناں وچ دیش و دیش دے کسے بھوکھنڈ دے سما جک اُتے سبھیا چارک جیون دا برتانت ہوندا ہے۔ جدوں اپنی یا ترا دے سمیں لیکھک سے ویا کتی و شیش جاں اتہاسک ستھان تے پھیری پاوند اے تے اوس دا سفر نامہ ریکھا چتر دے روپ دورا کسے اتہاسک ویا کتی دے جیون نال سمبندھت کرم بھومی نوں درساندا ہے۔“ (7)

ایہناں سمبندھاں تعریفیاں نوں مکھ رکھ کے اسیں ایہہ کہہ سکے آں کہ سفر نامہ اک اجیہی لکھت اے جس وچ لکھاری اپنے سفر دے تجربے، مشاہدے، احساس تے جذبے دے نال نال اوس علاقے دیاں رسماں، رواج، رہن سہن، تاریخ دی جانکاری انج دیوے کہ لکھاری سانوں اوہناں منظراں دا حصہ دکھالی دیوے۔

سفر نامہ نگاراں وچوں اک ناں محمد اقبال زخمی ہوراں دا اے جیہناں نے پنجابی زبان تے ادب دی ترقی لئی دن رات کم کیتا اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں اج ساڈے کول شاعری، کہانی تے نعتیہ شاعری تے نثری صورت وچ موجود نیں۔ ایس مضمون وچ اوہناں دے سفر نامہ ”ٹُر پئے میں قافلے“ دا تجزیہ پیش کیتا جا رہیا اے۔

سیانے آکھدے نیں کہ کسی نوں جانچنا ہووے تے اوہدے نال سفر کرو تاں جے تسیں اوس بندے بارے جان سکو۔ سفر نامہ اک اجیہی لکھت ہوندی اے جس وچ لکھاری اپنے

سفر دا حال احوال، تجربات، مشاہدات، احساسات تے جذبات نوں بیان کردا اے تے وکھو وکھ تھواں تے لوکاں نال میل ملاقات دی منظر نگاری وی کمال دی کردا اے۔ اقبال زخمی ہو راں دے سفر نامے وچ منظر نگاری دا پہلو بہت زیادہ اے۔

اقبال زخمی ہو راں دا سفر نامہ ”ٹُرپے نیں قافلے“ پہلاں ماہنامہ ”لکھاری“ وچ فروری 2003ء توں دسمبر 2003ء تیک اٹھان قسطاں وچ چھپیا تے جنوری 2004ء وچ ایہوں کتابی شکل دے دتی گئی جیہڑا اج ساڈے سامنے موجود اے۔

”ٹُرپے نیں قافلے“ وچ اقبال زخمی ہو راں ہر واقعے دی منظر نگاری بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ جس طرحاں حاجیاں دے ایمان نوں تازگی دین لئی ایس تبلیہ نوں بلند آواز نال آکھیا جاندا اے:-

”لبیک الہم لبیک، لبیک لا شریک لک لبیک،

ان الحمد والنعمة لك واليك لا شریك لك“ (8)

ترجمہ: میں حاضر آں یا اللہ میں حاضر آں، میں حاضر آں تیرا کوئی

شریک نہیں، میں حاضر آں بلاشبہ ساریاں تعریفاں تیرے لئی نیں تے

ساریاں نعمتاں اتے بادشاہی تیری ای اے۔ تیرا کوئی شریک نہیں۔

مدینے جان دی سدھر تے ہر مسلمان نوں ہوندی اے۔ کدے تے تھوڑی ہندی اے

تے کدے ایہ سدھرات چک لیندی اے۔ اقبال زخمی ہو راں دے اندر ایہہ سدھر بہت زیادہ سی

تے اوہناں نے ایس سدھرن نوں پورا کرن لئی ایس سفر نامے نوں کتابی شکل دین دا آہر کیتا۔

اقبال زخمی دا سفر نامہ ”ٹُرپے نیں قافلے“ دا مڈھ ”اُدھوریاں سدھراں“ توں بجھیا اے۔

اوہناں نے پہلاں اپنی ماں جی دی گل کیتی اے جیہناں دی حاضری دی خواہش دل وچ ای رہ

گئی تے فیر اپنیاں خواہشاں دی کہانی چھوہی اے جیہڑیاں دل وچ ضرور سن پر پوریاں ہون دا

کوئی راہ نہیں دسدا سی۔ اقبال زخمی ہو راں نے ورقیاں تے جیہڑے اپنے تاثرات الیکے نیں۔ ا

یہہ اوہناں دے دل دی کیفیت نیں۔ اوہ لکھدے نیں:-

”1983 یاں 1984ء دی گل اے میری بیگم دے ماما جی حاجی

محمد اسماعیل ہو ریں حج کرن چلے..... جس دن اوہناں جانا سی، میں اپنی

بیگم نال لاہور ٹیشن تے اوہناں نوں ملن گیا۔ میں اوہناں نوں دس

روپے روضہ اقدس دے کبوتران دی چوگ واسطے دتے تے عرض کیتی

کہ ایہناں دی مدینے دے کبوتران نوں چوگ پا دینا تے ہک عرضی

میری حضور ﷺ دے پیش کر دینا۔ اوہ عرضی میں اک کاغذ دے
 پرزے تے لکھ کے اوہناں نوں دے دتی۔ عرضی کجھ انج سی:-
 ٹرپے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں
 کاش میں وی ویکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں
 اک اکلی میں نمائی کوچ وچھڑی رہ گئی
 اڈ گئی اے ہور ساری ڈار تیرے شہر نوں (9)

اقبال زخمی ہو راں دا سفر نامہ ”ٹرپے نیں قافلے“ دا مڈھ اپنی ماں دے ذکر نال بھیا
 اے تے ایہہ گل کیتی اے کہ میری ماں جی دی جج کرن دی بڑی سدھری پر اوہناں دی ایہہ
 سدھر دل وچ ای رہ گئی سی۔ اقبال زخمی ہو راں نے فیر اپنیاں خواہشاں دا ذکر کیتا اے فیر اوہ اپنی
 بیگم دے مامے دا ذکر کردے نیں۔ جہناں دا ناں حاجی محمد اسماعیل سی۔ اوہ جدوں جج دی سعادت
 حاصل کرن لئی جا رہے سن تے اقبال زخمی ہو راں اوہناں ہتھ کبوتر اں دی چوگ لئی پیسے تے
 کاغذ تے لکھی عرضی گھلی سی تے اوہناں اگے عرض کیتی سی کہ میری حاضری مکہ شریف تے مدنیہ
 پاک وچ لوا دینا تے ایس توں بعد جدوں حاجی محمد اسماعیل جج دی سعادت حاصل کرن توں بعد
 واپس آئے تے اوہ اقبال زخمی ہو راں دی عرضی تے چوگ دی گل نوں کجھ ایس انداز نال بیان
 کردے نیں:-

”تساں مینوں چوگ لئی جیہڑے پیسے دتے سی میں اوہناں دچوں
 پنج روپے دی چوگ مکہ شریف پا دتی سی تے پنج روپے دی چوگ مدینہ
 شریف پہنچ کے تہاڈے ناں دی خریدی۔ میں اوہ دانے بک وچ رکھ
 کے اوہناں دے اتے اوہ تہاڈا شعراں والا کاغذ رکھیا تے کہیا آقا
 ﷺ ایہ اقبال ہو راں ولوں قبول فرماؤ۔ ایہ کہندیاں ہو یاں اوہ دانے
 کبوتر اں ول اچھال دتے اوہ دانے ڈگن دی دیر سی جے میں ویکھناں
 کہ اک کبوتر روضہ اقدس دے گنبد ولوں اڈا آیا اے تے اوہنے فوراً
 آکے اوہ کاغذ چک لیا اے اوہنے چوگ نہیں چکی بس کاغذ چک کے
 تے پتا نہیں کیہڑے پاسے لے گیا۔“ (10)

ایس سفر نامے وچ اک گل صاف نظر آؤندی اے کہ اوہناں دے شوق تے رسول
 ﷺ دے عشق دے نال ای ایہہ سفر نامہ لکھیا گیا اے تے سانوں ایس سفر نامے وچ ہر
 پاسے دیاں گلاں باتاں توں وی اندازہ ہوندا کہ اوہناں نے واقعات نوں بڑی ڈوگھی نظر نال و

یکھیاتے فیر بیان کیتا اے۔ جس طرح اوہ حج کرن دا ذکر کردے ہوئیاں آکھدے نیں کہ اک دن پٹھیاں پٹھیاں میں اپنی سکول دی نوکری توں ریٹائرمنٹ دی عرضی حکومت نوں دتی تے میری عرضی تے بہت جلد ہی عمل درآمد ہونا شروع ہويا تے میں ایس گل تے بڑا حیران آں پئی 31 دسمبر 1996ء سکول وچ میرا آخری دن سی تے ایس دے نال مینوں جلد ہی ریٹائرمنٹ دے پیسے وی مل گئے تے میرے سارے واجبات وی کلیئر ہوندے گئے تے دل دے کسے کونے وچوں آواز آئی:-

”یار زخمی ایہ پیسے تے مک ای جانے نیں۔ تیرے ہتھ وچ تے
انج وی موری اے، جناں چر آون والے پیسے نوں خرچ نہ کر لوں
تینوں چین نہیں آؤندا، کیوں نہ آقا صلی اللہ علیہ وسلم دے درتے حاضری دتی
جاوے۔“ (11)

ایہہ خیال آؤندیاں ای میں اپنی بیگم نوں کہیا میں حج کرن جارہیا واں، توں دس میرے نال چلنا ای کہ نہیں؟ نال ای بیگم تیار وی ہوگئی تے انج ای ایس دوویں جی حج دے سفر لئی تیار ہو گئے تے اگست 1997ء نوں حکومت نے حج پالیسی دا اعلان کیتا تے میں تے میری بیگم دوواں نے حج لئی پیسے جمع کر وادے۔ تے ہن ایس حج تے جان لئی دن رات تیاری شروع کردتی تے 15 مارچ 1998ء نوں سویرے ایس خوشی دے سلسلے وچ ارشد اقبال ارشد تے امجد اقبال امجد ہوراں نے محفل میلاد کروائی جیہدی صدارت جناب محمد عثمان سالک مہروی ہوراں کیتی تے شام نوں نعتیہ مشاعرے دا سر بندہ کیتا تے رات نوں محفل سماع ہوئی۔ نعتیہ مشاعرے دی صدارت مشہور نعت گو پروفیسر حفیظ تائب ہوراں کیتی سی جدوں کہ محفل سماع دی صدارت محمد اسحاق مہروی ہوراں کیتی تے ایس محفل وچ بہت سارے نعت خواناں نے حصہ لیا تے آقا صلی اللہ علیہ وسلم دے حضور نعت نذازنہ پیش کیتا۔ محفل مشاعرے وچ اقبال زخمی نال محبت کرن والے بہت سارے شاعر موجود سن۔ جد کہ محفل سماع میں صوفیاء دی کثیر تعداد نے شرکت کیتی۔ آخر کار 16 مارچ 1998ء نوں حاجی کیمپ وچ حاضری سی تے دل چاہندا سی چھیتی چھیتی آقا صلی اللہ علیہ وسلم کول پہنچ جائیے تے آخر کار اوہ ویلا آ گیا جدوں رواںگی ہونا سی تے رواںگی دے ویلے اقبال زخمی ہوراں نے اپنی اک نظم وچ جذباں دا اظہار انج کیتا اے:-

ڈبیا پیا ساں وچ گناہواں
پُر پُر وچھا نال خطاواں

کیتیاں آقا ڈھیر عطاواں
رحمت والیاں کر کے چھاواں
سد لیا سو اپنے ولے
اوہدی رحمت بلے بلے
اوہدی رحمت بلے بلے (1 2)

18 مارچ 1998ء دا دیہاڑا اقبال زخمی واسطے بڑا کرماں والا دیہاڑا سی۔ اوس دیہاڑے اوہناں لئی بہت وکھریاں تے انوکھیاں خوشیاں دا منظر سی تے رواں گئی دے ویلے عجیب پرسوز سماں سی تے اوہناں نے اپنے سفر نامے دے باب ”رواں گئی“ وچ دسیا اے پئی حاجی کیمپ توں ایئر پورٹ دے سفر تیکر میرے گھر دے سارے جی ای ودعیا کرن لئی گئے سن۔ زخمی ہوہراں نے جہاز دے سفر دے حوالے نال ایس ویلے دی بہت خوب منظر کشی کیتی اے۔

اقبال زخمی ہوہراں دا سفر نامہ ”ٹُر پئے نیں قافلے“ دا اگلا باب ’حجاز دی زمین‘ اے تے جدوں اقبال زخمی ہوہریں جدہ دے ایئر پورٹ (King Abdul Aziz International Airport) تے قدم رکھدے نیں تے اوہ اپنی نظر نال ہر شے نوں پرکھن دی کوشش کردے نیں۔ اوہ عرباں دیاں عادات دا ذکر کردے نیں تے ایس دے نال نال پاکستانیاں دیاں حرکتاں دا وی دسدے نیں۔ ایس باب وچ اقبال زخمی ہوہراں نے بھرپور انداز نال ایئر پورٹ دے منظر نوں بیان کیتا اے۔

ایس سفر نامے دا اگلا باب ’حدود مکہ وچ پہلا سجدہ‘ اے تے اقبال زخمی ہوہریں دسدے نیں جدوں ایس اپنا سامان اپنے کمریاں وچ رکھ کے عصر دے ویلے حرم پاک وچ چلے گئے تے باجماعت نماز عصر ادا کیتی۔ اقبال زخمی جدے توں مکہ اپڑن دے سفر دی روداد کجھ انج لکھدے نیں۔

”بس جدہ ایئر پورٹ توں چلی تے پہلا سٹاپ اوہنے چیک پوسٹ تے کتیا۔ بس رکھ دیاں ای دولڑ کے بس وچ داخل ہوئے تے اوہناں حاجیاں نوں آب زم زم پلایا۔ ڈرائیور پاسپورٹ چیک کران چلا گیا تے ایس اتر کے اوتھے بنی ہوئی مسجد وچ چلے گئے۔ وضو کیتا تے ایس سر زمین تے سجدے وچ سر رکھیا تے سُروای آگیا۔ دل مچل گیا تے اکھاں وچوں ہنجو جاری ہو گئے۔“ (13)

”ٹُر پئے نیں قافلے“ دا اگلا باب ’حرم پاک وچ داخلہ‘ اقبال زخمی ہوہریں جدوں حرم

پاک نوں پہلی نظر ویکھدے نیں تے اوہ بڑے خوب صورت انداز نال ایس منظر نوں بیان کردے ہوئیاں آکھدے نیں:-

”باب السلام“ تک تے کیفیت ہو رہی سی۔ طبیعت وچ جوش، خوشیاں، سدھراں تے چاواں دا ہنگامہ جہیا سی۔ ایسے ہنگامے کجھ منگن دیاں سوچاں سن پر دروازے توں اندر داخل ہندیاں ای کیفیت ای بدل گئی۔ نظراں نیویاں سن۔ پیر سو سومن بھارے ہو گئے سن۔ قدم ڈول رہے سن انج سی جیویں کوئی مجرم شرمندہ شرمندہ چل رہے ہوں۔ کجھ ایہو جہی کیفیت ای میری بیگم دی سی تے اوہ میرے نال نال انج چل رہی سی جیویں کوئی مجرم کنبد کنبد پیشی بھگتن جا رہیا ہووے۔ جدوں صحن وچ پہنچ کے نظراں اتانہ چکیاں تے ساہمنے اوہ کالا کوٹھا نظر آیا۔ اوہدے دل نظر پیندیاں ای اک بجلی جیہی لہرا گئی۔ اپنی جلالت محسوس ہوئی کہ کجھ ہوش ای نہ رہی تے زبان وچوں اچانک نکلیا ”یا اللہ تیرا پاپی مجرم حاضر اے، ایہنوں بخش دے“ تے ایہدے نال ای ڈھائیں نکل گئیاں تے بے اختیار سر سجدے وچ سٹ دتا۔ کافی دیر سجدے وچ پیا روند رہیا۔ جدوں دل کجھ ہلکا ہویا تے اٹھیا۔ ویکھیا تے نال ای سجدے وچ ڈگی میری بیگم بلک رہی سی۔ میں محسوس کیتا اوہدی حالت میرے نالوں وی غیر ہو رہی سی۔ صحن وچ آب زم زم دے کولر رکھے ہوندے نیں۔ اوتھوں آب زم زم پیتا تے کجھ سکون ہو یا۔“ (14)

اقبال زخمی ہو راں دا سفر نامہ اک عشق دی داستان اے تے اوہناں دے ایس سفر نامے وچ ایس کیفیت نوں انج بیان کردے نیں:-

”باب السلام“ دے رستے حرم پاک وچ داخل ہوئے تے اوہناں دی عجیب حالت سی۔ جذبات نوں لفظاں دا روپ نہیں دتا جا سکدا۔ ایس لئی میں اپنی حالت بارے کیہ دساں۔ آکھدے نیں حرم پاک تے پہلی نظر پوے تے جو وی دعا منگئے، منظور ہو جاندی اے۔ میں پورا مہینہ سوچدا رہیا ساں کہ ایہہ منگاں گا پر اوتھے پہنچ کے کجھ یاد ای نہیں سی رہیا۔“ (15)

ایس توں بعد اوہ دسدے نیں کہ فیر میں اللہ دے گھر ول قدم ودھائے تے طواف کرن مگروں غلاف نوں بوسہ دتا تے اللہ کولوں کجھ منگن دا ایہہ منظر یاد آگیا:-

”غلاف نوں بوسہ دتا تے فیر ہنجو جاری ہو گئے۔ دل نال کیہتے ہوئے وعدے یاد آئے کہ میں کیہ کیہ منگاں گا؟ فیر پتا نہیں، میں اوہ چیزاں منگ سکیاں کہ نہیں، کجھ یاد نہیں۔ پر نہیں، دل نے آکھیا سی۔ ”منگ ارے نادان منگ“ اج منگن دا ویلا اے تے توں اوں گھر دے ساہمنے کھڑا ایں جیہدے ول سدا مونہہ کر کے منگدا رہیا ایں۔ اج تے ویلا بنیا اے۔ اج تے موقعہ لگا اے۔ اج ای تے واری آئی اے۔ اج ای تے ویلا اے۔ فیر خورے ایہو جہیا ویلا لبھے کہ نہ، تے نال ای میں منگنا شروع کیتا۔ منگن لگ پیا پر کیہ؟ فیر بھل گیاں، کیہ منگاں؟ بار بار اوہو ای لفظ زبان تے آجاندا۔ ”یا اللہ تیرا مجرم حاضر اے۔ ایہوں بخش دے۔“ میں فیر کجھ ہوو منگن لگدا تے فیر کجے ول مونہہ کر کے بہہ گئے۔ نہ اکھاں دیکھنوں رجدیاں سن تے نہ دل بھر دا سی۔“ (16)

اقبال زنجی ہوواں نے عمرے توں بعد اگلے دن فجر دی نماز توں بعد بیت رسول ﷺ تے حاضری دتی تے اوہ ایس منظر نوں کجھ انج بیان کر دیندے نیں:

”حضور ﷺ دے پیدائشی گھر دے بوہے اگے جا کھلوتے۔ ایتھے ہن اک لائبریری قائم اے۔ عرب دی حکومت نے پرانے سب نشان مٹا دتے نیں۔ نہیں مٹا سکے تے کعبۃ اللہ تے روضہ رسول ﷺ نوں۔ دروازہ بند سی۔ ایتھے لائبریری دے بوہے اگے اک بندہ ڈیوٹی ادا کر رہیا سی۔ خورے کوئی شرط سی بغیر وردی توں۔ پر شرط کیوں ہو سکدا سی؟ اوہ تے اردو بڑی روانی نال بولداسی۔ بہر حال اوہ ڈیوٹی دے رہیا سی تے جیہڑے وی لوک بیت رسول ﷺ دی زیارت کرن آؤندے اوہ حکم دیندا کہ پرے کھلو کے کجے ول مونہہ کر کے دعا کرو تے چلدے بنو۔ حکم مطابق لوک انج ای کر رہے سن، پر میرا دل مچل گیا تے اگے ودھ کے مکان دیاں دیواراں نوں ہتھ لایا۔ دیوار نوں چمیا تے اوہ کہن لگا۔ شرک شرک پرے ہٹو۔ میں پر انہیہ ہو

گیا پر دروازے دے قریب ای کھلوتا رہیا تے چشم تصور وچ اوس
 ویلے نوں واج ماری، جدوں حضور ﷺ گھر وچوں نکل کے کعبہ شریف
 ول تشریف لے جان دے سن۔ میں کنی دیر ای اوس بیتے سے نوں واجاں
 دیندا رہیا تے اوس ویلے نوں بلانڈیاں میریاں اکھیاں وچوں آنسو
 جاری ہو گئے۔ اوہ رکھوالا چپ کر کے میری حالت دیکھدا رہیا پر اوہنے
 مینوں مڑ کجھ نہیں کہیا۔ ہور آون والیاں نوں اوہ دور ای ڈک دیندا
 رہیا۔“ (17)

”ٹرپے نیں قافلے“ دا اگلا باب ’جنت المعلیٰ دی زیارت‘ اے۔ جدوں اقبال زنجی
 ہوئیں جنت المعلیٰ دی زیارت لئی اپڑدے نیں تے حضرت خدیجہؓ دے مزار مبارک دیاں
 کھڑکیاں نوں رج بوسے دتے تے عقیدت دے ہنجو نچاؤر کیتے۔ ایس طرح حضورؐ دے خاندان
 دے دُوبے لوکاں دیاں قبریں کول فاتحہ پڑھی تے ہور حوالے جوگ تھاواں ڈھونڈیاں تے
 21 مارچ 1998ء نوں حسب معمول چار وے اُٹھ کے حرم پاک پہنچے تے اوتھوں دیاں بھر پور
 زیارتاں کیتیاں۔

اقبال زنجی ہوئیں دے سفر نامے دا اگلا باب ’سک مدینے دی‘ اے تے ہر بندہ پر
 جوش سی تے مدینہ پاک اپڑن لئی بے قرار سی۔ 23 مارچ 1998ء نوں زنجی ہوئیں مدینہ پاک اپڑ
 دے نیں۔ اوہ ایس منظر نوں کجھ انج بیان کردے نیں:-

”23 مارچ دا سورج سانوں مدینے دے راہ وچ نکلیا۔ ہن باہر
 دے مناظر وی نظر آرہے سن۔ پہاڑی سلسلہ نال نال چل رہیا سی۔ کتے
 کتے پہاڑی دامن وچ آبادی وی آجاندی سی۔ مدینہ پاک نیڑے آیا
 تے کھجوراں دے درخت وی نظر آ گئے پر ایس ویلے باہر دے مناظر
 دیکھن نوں دل نہیں سی چاہ رہیا۔ ساڈی سیٹ اگے سی تے اسیں
 ایدھراودھر دیکھن دی تھاں بالکل ساہمنے دیکھ رہے ساں۔ دل وچ
 اکوتاگھ سی کہ دربار حبیبؐ دی جھلک نظر آجاوے۔ بس چیک پوسٹ
 تے رک گئی۔ سچی گل ایہ وے پئی ہن ایہ رسمی کاروائی بوجھ محسوس ہو
 رہی سی۔ چھیتی توں چھیتی گنبد خضریٰ دیکھن دی حسرت دل وچ سمائی
 ہوئی سی۔ چیک پوسٹ توں فارغ ہو کے ٹرے تے مسجد نبوی دے مینار
 نظر آ گئے۔ گنبد خضریٰ دی جھلک اکھاں نوں ٹھار گئی۔“ (18)

اقبال زخمی ہوئیں اک عاشق رسول ﷺ ہون دے ناطے جدوں مدنیہ شریف ٹھہرے
سن تے اوہناں نوں مدینے پاک دے مناظر نظر نہیں آرہے سن تے اوہناں دے لبوں تے ایہہ
خوب صورت الفاظ سن:-

بلغ العلیٰ بکمالہ
کشف الدجی ببجالمہ
حسنت جمیع خصالہ
صلو علیہ وآلہ
جسے چاہا در پہ بلا لیا
جسے چاہا اپنا بنا لیا
یہ تیرے کرم کے ہیں فیصلے
یہ بڑے نصیب کی بات ہے

اگلا باب ’مدینے وچ داخلہ سی ایس مگروں سارے گروپ ممبراں نے رل کے پہلوں
مکان تلاش کیتا تے فیر سارے نہا دھو کے“ حضور ﷺ دے حضور حاضری“ دین ٹر پیندے
نیں۔ تے فیر فیصلہ کردے نیں کہ عصر دی نماز حرم پاک وچ باجماعت پڑھی جاوے تے چاہی
نمازاں دی گنتی کل فجر دی نماز توں شروع کیتی جاوے۔

اقبال زخمی ہوئیں دے سفر نامے دا خوب صورت باب ’حضور ﷺ دے حضور حاضری‘
اے۔ اقبال زخمی ہوئیں جدوں حضور ﷺ دے کول حاضری دین لئی گئے تے اک راکھ نے
اوہناں دے بیگ دی تلاشی لئی تے اوہناں کول ایک کیمرو ویکھ کے اوہناں نوں اندر جان توں
روک دتا تے اقبال زخمی ہوئیں اوس منظر نوں کجھ انج بیان کردے نیں:-

”میں دروازے نال لگ کے کھلو گیا۔ میریاں اکھاں وچ اتھرو
آگئے تے بلھاں تے ایہہ لفظ سن۔ ”آقا“ میں کول آ کے وی حاضری
توں محروم آں تے ایہدے نال ای اکھیاں نے ساون جھڑیاں لا
دتیاں، فیر دل وچ اک آواز آئی۔ ”جھلیا! تینوں راکھ کیویں روک
سکدے سن؟ ایہہ تے آقا ﷺ دی مرضی اے کہ میں ہنجواں دا
نذرانہ پیش کراں۔ میں بغیر نذرانے دے ٹرپیا ساں تے آقا ﷺ
نے مینوں بہانے نال باہر ای روک دتا اے۔“ (20)

اک ہور تھاں تے اقبال زخمی ہوئیں عربی لوکاں دے لہجے بارے دسدے نیں:

”عربی لوک باہر دے لوکاں خاص کر برصغیر پاک و ہند دے لوکاں نوں بدعتی تے پتا نہیں کیہ کیہ سمجھدے نیں۔ اوہناں دا اندازِ گفتگو بڑا کرخت سی۔ اوتھے ہندیاں میں کئی بندیاں توں حضرت خدیجہؓ دے مکان دا پچھیا۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ دے مکان دے نشان لہن دی کوشش کیتی پر اوہ لوک صرف ”واللہ اعلم“ کہہ کے خاموش ہو جانے نہیں یاں اگوں جھاڑ چھڈ دے نیں۔ اک بندے نے باقاعدہ مینوں کہیا۔ کیہ کرنا ای لہجہ کے؟ حج کرن آئے جے۔ جاؤ کعبے وچ طواف کر۔ سب کچھ اوتھے ای اے، چھڈو باقی چیزاں نوں، نشان لبھدے پھر دے نیں۔“ (21)

مدینے وچ رہندیاں ہونیاں اقبال زخمی ہوئیں ہر روز پیدل مسجد قبا جانے۔ مدینے وچ اقبال زخمی اک سچے عاشق رسول ﷺ دی حیثیت نال نظر آوندے تے تھیں تھیں لوکاں کول اوہناں مقدس مقامات دی تاریخ دے بارے پچھدے سن تے ہر شے نوں اُچھ نال ویکھن دے چاہیوان۔ اوہ مدنیہ پاک وچ مزار امیر حمزہؓ، اُحد پہاڑ، مسجد قبلتین، خمسہ مساجد، جنت البقیع تے ہور دو جے مقامات تے حاضری دیندے تے بہت سارے مقامات بارے پوری جانکاری نہیں ہو سکدی سی۔ ایس بارے اوہ آکھدے نیں:-

”عرباں نے اپنے ورثہ گوا لیا اے۔ اپنا کل گوا لیا اے۔ اپنی تاریخ مٹا دتی اے جیہڑیاں قوماں اپنا ورثہ گوا لیندیاں نیں، اپنا کل ضائع کر لیندیاں نیں، اوہ آون والی نسل نوں کیہ دے سکدیاں نیں۔“ (22)

اقبال زخمی ہوئیں اک سچے عاشق رسول ﷺ سن تے اوہ جدوں مدینہ پاک توں رخصت ہو رہے سن اوس ویلے نوں اپنے سفر نامے وچ اُنج بیان کر دے نیں:-

”بس روانہ ہوئی تے عجیب حالت سی۔ اسیں حسرت بھریاں اکھاں نال مدینے دے درودیوار ویکھ رہے ساں۔ رشیداں بی بی نے دل تے ہتھ رکھ لیا تے اوہدیاں اکھاں وچوں ہنجو نکل آئے۔ اوہدی آفتانال ایہ محبت میرے دل نوں بھاگئی۔“ (23)

زخمی ہوئیں جدوں مدینہ شہر توں نکل کے مکے ول آ رہے سن تے اوس ویلے حضور دی ہجرت نوں یاد کرن لگ پئے۔ اوہ راستے وچ بڑے غور نال اوہناں پہاڑیاں ول ویکھ رہے سن

جیہناں توں گزر دے ہوئے حضور ﷺ مدینے اپڑے سن۔ اخیر اوہ کے اپڑ دے نیں تاں جج والے دیہاڑے آن پاروں اوتھے ہن بہت رش ودھ چکیا ہو یا سی۔ فیر ہر روز طواف ہوندے نیں تے آخر جج دی ادائیگی لئی منی ول ٹر پیندے نیں۔ منی تے عرفات دے قیام توں علاوہ جج دے باقی رکنان نوں اقبال زخمی ہووے نے بڑی محبت تے عقیدت نال ادا کیتا اے۔ فریضہ جج دی ادائیگی دے حوالے نال اقبال زخمی ہووے نیں ”میں سمجھناں میرا جج تے آقا ﷺ دی حاضری نال ای ہو گیا سی۔ کیوں جو میرا مقصد تے حضور ﷺ دی حاضری سی پر ایہدے نال ای :-

”تیرے طفیل رب نے جج بھی کرا دیئے“ (24)

مدینہ پاک اٹھ دن لنگھیاں پتہ ای نہیں لگدا۔ اجے تے اوہناں رج کے گنبد خضریٰ نوں ویکھ ویکھ کے اکھاں وی نہیں ٹھاریاں سن۔ اوہناں ایس دی منظر کشی بڑے خوبصورت انداز نال کیتی اے۔

”اج اپریل دی پہلی تاریخ اے تے ساڈی مکہ شریف ول روانگی اے۔ اسیں تہجد دے وقت حرم پاک ول ٹر پئے۔ میں باب بلال چوں گذر کے اندر داخل ہو یا۔ میرے ذہن وچ خیال آیا کہ اج ایس تھاں تے فجر دی نماز ادا کرنی اے۔ جے سامنے گنبد خضریٰ ہووے۔ میں جدوں گنبد خضریٰ دے سامنے گیا تے کوئی تھاں خالی نہیں سی۔ میں حالے سوچ ای رہیاں ساں کہ کیہ کراں، جے اک عربی تے میرا ہتھ پھڑ کے اپنے نال کھلہار لیا تے تھوڑا جیہا سگڑ کے اک بندے دی تھاں بنا لئی۔ واہ آقا قربان تیریاں شفقتاں تے مہربانیاں دے۔ ایدھروں دل وچ خیال کری دا اے تے اودھروں گل پوری ہو جاندی اے۔ ایہہ سوچ کے میریاں اکھاں چوں ہنچواں دی لڑی جاری ہو گئی۔ میں گنبد خضریٰ دی زیارت نال اکھیاں نوں ٹھار دا رہیا۔ اج ایہو میری تہجد سی تے ایہو میرے سجدے سن۔ ایسے دوران صبح دی اذان ہو گئی۔ میں دل نوں تھوڑا جیہا سنبھال دتا، سنتاں ادا کیتاں تے اکھاں ٹھارن دا کم دوبارہ شروع کیتا۔ نیجاں لا کے گنبد خضریٰ ول ویکھدار ہیا پر کدوں تک؟“ (25)

اگلا باب مدینہ توں مکہ ول واپسی اے تے اقبال زخمی ہووے اوں ویلے ڈھاڈھے

جذبائی ہو جان دے نیں جدوں ”میقات مدینہ“ توں احرام بندھ کے شاہراہ ہجرت تے بس کے ول ٹُر دی اے تے اقبال زخمی جی حضورؐ دی ہجرت نوں یاد کرن لگے پئے۔ اوہ پہاڑیاں ول حسرت نال ویکھ رہے سن جیہناں توں گزر دے ہوئے حضور ﷺ مدینہ اپڑ دے سن۔ مکے اپڑ دے نیں تے اجیہے مناظر نوں ایس طرح بیان کردے نیں:

”میں لکھنا بند کر دتا اے تے ہن اوس رستے نوں ویکھ رہیاں
کہ آقاؐ پاک ایہناں راہواں توں پیدل سفر کر کے تشریف لے گئے
سن۔ آپؐ سرکار کیہڑی کیہڑی راہ توں گزرے ہوں گے تے
پہاڑیاں نوں کنج عبور کیتا ہو وے گا۔ میں بیتے سمے نوں واجاں ماردا
رہیا تے تصور وچ سرکار دو عالم ﷺ تے یار غار حضرت ابوبکر
صدیقؓ نوں ایہناں راہواں تے ٹردیاں ویکھدا رہیا۔“ (26)

اقبال زخمی ہو راں دا سفر نامہ ”ٹُر پئے نیں قافلے“ دا اگلا باب ’مکہ وچ داخلہ‘ اے۔ ایس باب وچ اقبال زخمی ہو ریں مکہ تے حرم پاک بارے بڑی خوب صورت گلاں باتاں دسدے نیں۔

”اقبال زخمی ہو راں نوں جس گھڑی دا صدیوں توں انتظار سی تے
اوہ گھڑی اج آگئی سی تے ایس سفر نامہ دا خوب صورت باب ’فریضہ حج
دی ادائیگی‘ اے۔ ایس حوالے نال اقبال زخمی ہو ریں آکھدے نیں میں
سمجھناں میرا حج تے آقا ﷺ دی حاضری نال ای ہو گیا سی۔ کیوں
جو میرا مقصد تے حضور ﷺ دی حاضری سی پر ایہدے نال ای
”تیرے طفیل رب نے حج کرا دیئے“۔“ (27)

اقبال زخمی ہو ریں مزدلفہ دی رات بارے ایس سفر نامے وچ لکھدے نیں؛
”مزدلفہ دی رات بڑی افضل رات اے۔ ایہہ رات شب قدر
توں وی افضل اے۔ ایس افضل رات نوں کنج گزارنا اے۔ ایس
رات نوں اللہ دی رحمت اگے ودھ کے اپنے بندیاں نوں اپنی گود وچ
لے لینی اے۔ شب قدر نوں رات جاگ کے اللہ دیاں رحمتاں نوں
حاصل کرنا اے پر مزدلفہ دی رات مزدلفہ وچ سوں کے رب دیاں
رحمتاں نوں لٹنا اے۔ سبحان اللہ کیہ رات اے؟ آرام وی کرو تے
رحمتاں وی لٹو۔ اللہ تعالیٰ ہر مسلمان نوں ایس رات دا آرام نصیب

فرمائے۔ آمین!“ (28)

اقبال زخمی ہو راں نے ایس باب وچ پیش آون والے واقعات تے وکھو وکھ منظر اں نوں بڑے خوب صورت انداز نال بیان کیتا اے۔ جس دے نال ایس سفر نامے نوں پنجابی زبان تے ادب وچ اک خاص مقام حاصل اے۔

ایس سفر نامہ دا اگلا باب ’جیل نور تے دوبارہ حاضری‘ اے۔ ایس باب وچ اقبال زخمی ہو ریں دسدے نیں:-

”غار حرا وچ نفل ادا کر کے تے پتلی دراڑ چوں گزر کے اسیں باہر آ بیٹھے تے اوتھے بہہ کے حضور ﷺ دے حضور دروداں دے گجرے تے سلاماں پھل پیش کیتے تے ہنجواں دا چڑھاوا چڑھایا۔ اسیں کافی دیر اوتھے بیٹھے رہے۔ سچی گل تے ایہ وے کہ اوتھوں اٹھن نوں دل نہیں کر دا پر واپسی وی تے ضروری سی۔“ (29)

اقبال زخمی ہو ریں ایس سفر نامے وچ لوکاں دی عقیدت بارے گل بات کردے آکھدے نیں:-

”ہر تھاں تے ہر قسم دے لوک آؤندے نیں۔ کجھ لوک تے عقیدتاں دا چڑھاوا چڑھاؤن آؤندے نیں تے کجھ خورے دوجیاں دیاں شیواں چکن آؤندے نیں۔ حرم پاک وچ جتھے لوک حج کرن جاندے نیں۔ جتھے بندے داڈائریکٹ اللہ نال رابطہ ہوندا اے۔ جتھے کوئی مرد نہیں کوئی عورت نہیں۔ بس بندہ اے تے رب اے۔“ (30)

اقبال زخمی ہو ریں ایس توں اڈ اوہ مکے دیاں مختلف تاریخی تے مقدس تھاواں تے جاندے نیں تے لوکاں کولوں اوہناں تھاواں دی اہمیت تے تقدس بارے پچھدے نیں۔ جیویں اوہ مکے تے مدینے دے فرق نوں بیان کردے ہوئیاں لکھدے نیں۔

”اوہ کرلاٹ نہیں سی جیہڑی مکہ وچ سی۔ اتھے اک نگھ دا احساس سی جیویں بچہ ماں دی گود وچ نگھ محسوس کر دا اے۔ اک شفقت دا احساس سی۔“ (31)

اقبال زخمی ہو راں دے ایس سفر نامے دا آخری باب ’واپسی‘ اے تے زخمی ہو راں نے جواناں وانگ ساریاں زیارتاں کرن توں واپسی دیاں تیاریاں شروع کیتیاں تے اوہناں دے دل وچ ایہہ محبت تے عقیدت سی کہ آقا اک واری تے فیر بلا لوو۔

سیانے آکھدے نیں کہ حج جوانی دا ہوندا اے تے جے ویکھیا جاوے تے اقبال زنجی ہوراں دی عمر اوس ویلے تقریباً 57 سال سی پر جواناں وانگ اوہناں نے ساریاں زیارتاں کیتیاں نیں۔ بڑی ہمت نال غار حرا تے غار ثور وچ حاضری دیندے نیں۔ ایہہ بڑی ذکر جوگ گل اے کہ اوہناں نے مکے مدینے دیاں اہم تاریخی تے مقدس تھاواں تے حاضری دین توں بعد اوہ واپس پرت آؤندے نیں پر اوہناں نوں انج محسوس ہوندا اے جیویں:-

”پاکستان تے میں آ گیا ساں پر انج لگدا اے سی جویں اپنی کوئی چیز اوتھے بھل آیاواں۔ اوتھے کجھ چھڈ آیاں۔ کیہ چھڈ آیاں۔ بس آپنا آپ اوتھے چھڈ آیاں، خالی جسم دا پنجرہ لے کے آ گیاں، روح دا پنچھی اوتھے ای رہ گیا اے۔“ (32)

اقبال زنجی ہوراں دا سفر نامہ ”ٹُر پئے نیں قافلے“ عشق تے عقیدت دے جذبیاں دا عکاس اے۔ اوہناں دا دل حضور سَائِنَا ﷺ دی محبت نال سرشار اے۔ ایس نوں پڑھدیاں ہونیاں انج محسوس ہوندا اے جیویں ایہہ گل ہئے ای ہوئی اے تے ہر شے نوں اپنیاں اکھاں نال ویکھ رہے آں تے ایس گل نوں شاید ای کوئی ہور محقق بیان کر سکے۔ اقبال زنجی ہوراں نے ایس سفر نامے وچ ہر شے دا مشاہدا تے تجربہ بیان کیتا اے تے ایس دے نال اوہناں نے ہر واقعے دی منظر نگاری سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ ایس سفر نامے نوں پڑھ کے انج لگدا اے جیویں قاری خود حج کرن لئی گیا ہو یا اے۔ اک ہور گل ایہہ وے پئی کہ ایہدے وچ سانوں مکے تے مدینے دیاں سہناں تاریخی تے مقدس تھاواں دیاں زیارتاں بارے جانکاری ملدی اے۔ انج لگدا اے کہ پڑھن والا ایہ سفر آپ کر رہیا اے۔ ہر چیز اپنیاں اکھیاں نال ویکھ رہیا اے۔ ایس سفر نامے وچ اسلوب دی سادگی، بے ساختگی تے سچائی موجود اے تے اک سچا عاشق ایہہ سارے واقعات تے منظراں نوں بیان کر رہیا اے۔ ایس لئی ایس کہہ سکے آں کہ ایہہ بڑا من کچھواں سفر نامہ اے۔

.....

حوالے

*Research Scholar, Ph.D, Dept. of Punjabi, GCU, Lahore.

1.Dr. Khalid Mahmood, Urdu Safar namon ka Tanqeedi Mutalia (Nai Dehli: Darya Ganj, 1995),22.

2.Dr. Anwar Sdeed, Urdud Adab Main Safarnama (Nai Delhi: M.R. Publicashions,2012),52.

3. Ghafoor Shah Qasim, Pakistani Adab 1947 say Ta haal (Lahore: Book Taak, 1995), 47.
4. Muhammad Kazim, Najeeb Ahmad say Mukalma, Nwaiwaqt, 13 March, 1977.
5. Rajinder Singh Lanba "Punjabi Safarnama" Kosh, Dr. Anbash Kour (Pityala: Publications Bureau, Punjabi University, 1995), 48.
6. Dr. Shahbaz Malik, Merian Bharat Pherian (Lahore: Taj Boo Dipo, 1996),
7. Laal Singh Kamla Akai, Mera Akhri Safarnama (Amritser: Bhapay Di Hatti Bazar Mai Sewan, 1933), 4.
8. Iqbal Zakhmi, Turpay Nein Kafilay (Lahore: Adara Punjabi Lakharian, 2004), 14.
9. Iqbal Zakhmi, 16.
10. Iqbal Zakhmi, 16.
11. Iqbal Zakhmi, 22.
12. Iqbal Zakhmi, 27-28.
13. Iqbal Zakhmi, 50.
14. Iqbal Zakhmi, 39-40.
15. Iqbal Zakhmi, 52.
16. Iqbal Zakhmi, 22.
17. Iqbal Zakhmi, 55.
18. Iqbal Zakhmi, 62.
19. Iqbal Zakhmi, 61.
20. Iqbal Zakhmi, 65.
21. Iqbal Zakhmi, 68.
22. Iqbal Zakhmi, 74.
23. Iqbal Zakhmi, 77.
24. Iqbal Zakhmi, 83.
25. Iqbal Zakhmi, 87.
26. Iqbal Zakhmi, 89.
27. Iqbal Zakhmi, 94.
28. Iqbal Zakhmi, 100.
29. Iqbal Zakhmi, 121.
30. Iqbal Zakhmi, 121.
31. Iqbal Zakhmi, 56.
32. Iqbal Zakhmi, 116.

”ڈراکل“ راہیں عورت داویسی درجہ

ABSTRACT

No one could be considered inferior or worse on the basis of gender differences between men and women. God has created both in the same rights. Hussain Shahid's novel "Drakal" has discussed the women of three societies. The status of women in the society is religiously, socially and traditionally dependent. Rulers, bureaucrats, clerics, "businessmen" play an important role in running the society and they set the limits of women in the society for their own benefits. Social hierarchy reflects human thinking. With the help of Drakal, there are many forms of women in the society, in which men are making women do their work by giving them lower status than slaves and using women for their own purposes. The condition of the woman is playing an important role to understand any society viewpoint. A woman herself can change only by progressing, for this a woman needs to fight her own battle and make the present society in batter

condition in the favour of feminism. A woman needs
to be respect in every place equal rights
to that of a man.

”ڈراکل“ سیاسی تے نظریاتی ناول اے۔ ایہدے معنے: ”ڈرو، بزدل،
ڈرپوک، ڈرن والا، جو چھیتی ڈر جاوے (1) دے نیں۔

”ڈراکل“ تن ملکاں دے وسیب دا ویروا کردا اے۔ اک وسیب اوہ جیہدے وچ
سوچن دا کم وسیب دے اک خاص طبقے (حاکم، علماء، بیوپاری، افسر، فوج) کول اے تے باقی
سارا وسیب اوس طبقے دے نظریے اُتے چلدا اے۔ دوجا وسیب اوہ جیہڑا اہجے ترقی کر رہیا سی
تے رلے ملے مزاج دی عکاسی کردا اے۔ ایتھے وسیب مذہبی تے ریاستی امور وچ جکڑیا اے۔ تہا
وسیب اوہ جیہڑا ترقی یافتہ اے اوتھے ہر بندہ اپنی سوچ رکھدا اے۔ اپنی سوچ مطابق زندگی
گزاردا سی تے کوئی وی بھکھا نہیں مردا اے۔ ایہناں تناں وسیباں وچ عورت دی سماجی حیثیت
اُتے بحث کردے آں۔

پہلا وسیب:

پہلا وسیب اوہ اے جتھے اروڑہ جمیا۔ ایہہ وسیب سماجی قدراں تے مذہبی طور تے قید نظر
آندا اے۔ اوتھے زنانی دی کوئی قدر نہیں سی زنانی نوں غلام رکھیا جاندا سی۔ اوہنوں مذہب دی
آڑ وچ چپ کرا دتا جاندا سی۔ اوہدے ذمے گھر دے کم لینے تے بچے پیدا کرن دے سن۔
خاصاں دیاں عورتاں پیسے ولوں سوکھیاں سن پر عامان دا اُکا ای برا حال سی۔ کئی کئی گل تے
اوہناں نوں اپنے ساکاں کولوں مار پے جانی یاں گاہلاں پے جاندیاں نیں۔ عورت وی ایہدا بدلہ
کسے نہ کسے طریقے نال سماج توں لے رہی ہوندی سی جیویں گھروچ بے سکونی پھیلا کے یاں سماج
وچ ایس دی چنگی مثال اروڑے دے پنڈ نوں چھپڑنے دوواں پاسوں گھیریا ہويا سی۔ چھپڑ
مکاناں دیاں کندھاں ول سی، جیہڑا گند زانیاں کوٹھیوں کھلو کے سڈیاں سن اوہ چھپڑ وچ جاپنیدا۔
مڑ ایہہ اروڑی بن جاندی جس دی بو جینا مشکل کر دیندی سی۔ ایس طرح عورتاں سماج نوں گندہ
کر رہیاں سن پر اوہ ایہہ گھر دا گندہ کتھے سٹن، ملک دے شہراں وچ ایس دا انتظام موجود اے پر
پنڈاں وچ بجلی پانی نوں لوک رو رہے ہن تاں ایس گند دی نکاسی کجج ہوندی؟ ایس وسیب دا عام

وتاوا اے کہ عامان دے مردان نوں خاصاں کولوں جھڑکاں پیندیاں تاں اوہناں خاصاں دا غصہ مرد گھردیاں عورتاں تے کڈھ دیندے، عورتاں مرداگے بول نہیں سکدیاں سن تاں اوہناں بالاں تے غصہ کڈھ دینا، بال ماں اگے بول نہ سکدے سن تاں باہر جا کے لڑدے، فیر بالاں دے اُلاہمیاں نے مردان نوں غصہ چڑھا دینا تے ایہو سلسلہ فیر چلنا۔ ایہہ طریقہ وسیب نوں بے سکون رکھدا اے۔ ایس وسیب وچ عام وتارا نظر آوندا اے کہ غصہ مردان تے ہووے تاں گاہلاں دھیاں بھیناں دے ناں نال پیندیاں نیں۔ لوکی عورت تے ای ہتھ پاندے سن کیوں جے عورت ہر مرد دی ذاتی عزت گنی جاندی اے۔ اک بندے دی عزت دوسرے اوہدے ساکاں لئی گاہل دے طور تے ورتدے سن۔ گاہل وچ بھاویں زنانیاں دے ناں لئے جاندے پر اوہ پیندی اوس دے ساکاں نوں سی۔ ایس عمل راہیں عورت فیر کمزور دسدی اے۔ ایس وسیب وچ عامان دی زنانی دا برا حال سی۔ اروڑے نوں متری ماں ملی بچے دا سب توں پہلا تے گوڑھا رشتہ ماں دا ہوندا اے۔ متریماں دا ویروا تاں کسے لکھاری، سوجھوان نے وی چنگا نہیں کیتا اے تے نہ ای وسیب متری ماں نوں عزت دین دے حق وچ اے تے ایہو سوچ متریماں دے دماغ وچ آجاندی تے اوہ اوہی سلوک اولاد نال کردیاں نیں۔ اروڑے دے جمہدیاں ماں مری تے چاچی دی دھی ہوئی سی تے اروڑہ چاچی دے آسرے جیون لگ پیا۔ پر چھ مہینیاں مگروں چاچے دے مرن نال چاچی دا رویہ بے رحم ہو گیا تے اوہنوں سب نے منحوس آکھ دتا۔ پر اوہ منڈا سی ایس کر کے اوہدی سنی گئی۔ کیوں جے اوس سماج وچ کڑی نوں لعنت سمجھیا جاندی سی تے منڈے نوں نعمت۔ ایس دا ویروا انج ملدا اے:

”کجھ دھاڑے چاچی نے وی اروڑے نوں بھکھا رکھیا۔ اوہدے

مرجان دیاں دعاواں منگیاں دوجے پاسے وی جے منڈا ہوندا تے پتہ

نہیں چاچی سچی مچی اروڑے نوں بھکھیاں مار سیدی۔ پر اک تاں

اروڑے دی منڈا ہون بدلے سنی گئی دوجا اوہدے پیو نے عدت مکن

مگروں بھر جائی نال نکاح کر لیا۔“ (2)

ایس وسیب وچ عورت نوں معاشی طور تے مرد دے سہارے دی لوڑ ہوندی اے۔ اوہ

کلی نہیں رہ سکدی۔ کلی عورت نوں وسیب چنگی نظر نال نہیں ویکھدا۔ اوہدی متری ماں وی باقی

ماواں ورگی سی سگوں ایہہ آکھیا جاوے کہ عامان دی ماں ورگی سی۔ جیویں اروڑہ چوریاں کردا تے گھر سبزی بن جاندی تاں اوہدی ماں خوش ہو جاندی پر پیوالا ہمایاں توں تنگ سی۔ اوہدے کپڑے جُنتی دی ماں نوں کوئی فکر نہیں سی پر سکولوں ملن والے وظیفے تے پورا حق رکھدی سی۔ جے اوس نے گھرتوں کجھ منگ لینا تے اوہدی ماں نے سوڑی پے جانا۔ ایس توں اڈ اوہ کر وی کیہ سکدی سی کیوں جے اوہدے کول کجھ دین لئی ہے ای نہیں سی۔ اوہنے اپنے پتر نوں چنگی ماڑی شے دا نہ دسیا۔ ایہہ کم اوہدے پیو نے کیتا۔ عورت رشتیاں نال سلوک اپنے ساک دے لحاظ نال کردی اے جدکہ اروڑہ نوں ماں نال پیار تے ہمدردی سی۔ بال دا پہلا سکون ای ماں دی گود ہوندی اے پر ایہہ متری ہون کارن اروڑے نوں کدی نصیب نہ ہوئی۔

خاصاں دی ماں عامان دی ماں نالوں دکھری ہوندی اے۔ اوہ گھر آئے بال دا مونہہ متھا چمدی اے۔ اوہدیاں ضداں پوریاں کردی اے نالے اولاد دی زندگی دے فیصلے اک خاص عمر تیکر اپنے ہتھ وچ رکھدی اے۔ جیہناں دی تربیت اوہناں دے گھر دا مرد یاں وسیب کردا اے۔ جیویں اروڑہ قاعدے والے منڈے نال اوہدے گھر جاندا اے تے اوہدی ماں اروڑے دی بھکھ تے وسیبی درجہ ویکھ کے اپنے منڈے نوں اروڑے نال دوستی توں منع کر دیندی اے۔ جیویں:

”او دھروں قاعدہ دین والی زنانی، اروڑے دے ٹر جان مگروں،

اپنے پتر نوں سمجھاندی رہی سی جے اوہ جنے کھنے نال یاری نہ لا لیا

کرے دوستی اپنے برابر دے لوکاں نال کرنی چاہیدی اے۔“ (3)

اک بیوہ زنانی جس دے بندے دی زمین چوکھی سی پر اوہدے نال شریکا بازی تے دشمن وی سن۔ اوہ اپنے پتر دی حفاظت لئی منشی هوراں دی باقیاں نالوں ودھ سیوا کردی سی۔ منشی هوریں اروڑے دی محنت، ذہانت تے غربتی ویکھ کے اوس زنانی کولوں اپنے پتر دی زندگی دے صدقے اروڑے دے اک سال دا خرچ طے کروا لیندا اے۔ زنانی وی پتر لئی ایہہ قبول کر لیندی اے جے اسیں انج آکھے کہ ماں حالات ویکھ کے بالاں نال پیار کردی اے تاں ایہہ گل کجھ حد تیکر صحیح جاپدی اے۔ پیار اوہناں واسطے ہوندا اے جیہناں دے ڈھڈ رے ہون جیہڑے ڈھڈوں خالی ہون اوہناں نوں پیار نال کیہ لینا دینا۔ اروڑے دی ماں وی اوہنوں پیار کردی سی

بس اودوں جدوں اروڑہ اوہناں لئی پیسے لے کے آؤندا سی۔ اوہدی پڑھائی پوری ہون مگروں ساریاں اوہدی نوکری تے آس لائی تے اپنے حصے وی طے کر لے۔ پر پڑھائی سمے کوئی اگے نہ آیا۔

عورت دا ساتھ مرد نال پیسے دی وجہ توں بنیا نظر آؤندا اے جیویں بی۔ اے کرن مگروں تے الیکشن دی پارٹی وچ حصہ لین مگروں سب نوں لگدا سی کہ اروڑے دی پارٹی نے جت جانا اے تے اروڑے دا مستقبل روشن اے اوہدی اک کڑی نال منگنی کر دتی جاندی اے۔ الیکشناں مگروں پارٹی تے جت گئی پر اروڑہ اپنی پارٹی دے لیڈراں دے اشاریاں تے نہج نہیں سکدا سی تے اوہ پارٹی توں باہر نکل گیا تے فیر عامان نالوں عام بن گیا۔ حالات ویکھ کے اوہدی منگ دا ویاہ کسے سرکاری نوکری والے نال کر دتا گیا۔ ایس وسیب وچ پیسے دی سرداری نظر آؤندی اے جیہدے کول جتا پیسہ اوہدے کول اوئی عزت تے رشتے ہوندے نیں۔

مرداں دی نسبت عورتاں وچ رحم دلی تے ہمدردی زیادہ پائی جاندی اے۔ جیویں اروڑے نوں مسجد دیاں ٹوٹیاں چوری کرن تے پنچایت لگی تاں کسے وی مرد نے اوہدا لحاظ نہ کیتا۔ سگوں سخت سزاواں دسیاں تے جدوں اوہدا پیو اوہنوں مار رہیا سی تے کسے نے وی ہمدردی نہیں کیتی۔ سگوں ہور دابے مارے۔ پر زنانیاں اروڑے تے ترس کھاندیاں نظر آئیاں مردتاں ایس مارتوں وی نہیں خوش سن جیہڑی نچایت وچ اوہدے ۔۔۔ کولوں اوہنوں پئی۔ پر پیو پتر دے گھر جاندیاں رستے وچ کجھ زنانیاں انج نظر آئیاں۔

”زنانیاں دے کولوں لنگھدیاں ہوياں اوہدیاں کنناں وچ ترس،

غم تے دکھ دیاں سراں وچ بول پیندے رہے۔ کجھناں نے دو پٹیاں

دے پلے اکھاں اُتے دھرے ہوئے سن۔“ (4)

اوس وسیب وچ عورت دی اپنی کوئی حیثیت نہیں دسدی۔ اوہدی حیثیت مرد دی نسبت نال ای اے۔ مرد عورت نوں چنگا وی نہیں سمجھدا سی تے نکلیاں نکلیاں گلاں تے لڑائیاں ہو جاندیاں سن جیویں اروڑے نوں وظیفے دے پیسے ملن تے اوہدے ماں پیو وچ لڑائی ہو گئی تے گل مار کٹائی تیکر جا پڑی تے دوویں جی اک دوہے نوں موت دیاں بددعاواں دین تیکر آگئے۔ کیوں جے حیاتی دیاں لوڑاں اینیاں زیادہ سن کہ رقم دا سندیاں ای رقم نالوں ودھ خرچے نکل

آوندے سن تے ایس لئی مرد اپنیاں گھر والیاں نوں پوری رقم نہیں دسدے سن کیوں جے اوہناں دے مطابق:

”زنائیاں وچ عقل تے ہوندی کوئی نہیں جے اوہنوں ساریاں
پسیاں دا پتہ لگ گیا تے خورے کپھو جہیاں احمق لوڑاں لے کھلووے
گی۔ پر ایہہ متا تاں ایں توڑ چڑھ سکدا اے جے اروڑہ اوہدے نال
رلے۔“ (5)

ایس توں پتہ لگدا اے کہ مرد کدی وی عورت نوں اپنے ڈھڈ دی گل نہیں دسد۔ عورت فطری طور تے جذباتی ہوندی اے نالے ایہہ وی قیاس کیتا جاندا اے کہ عورت گل سانجھ کے نہیں رکھ سکدی۔ ایہہ گل ایس حد تک صحیح اے کہ خوشی نوں عورت چھپا نہیں سکدی اوہ چاہندی اے کہ اوہدی خوشی وچ سارے خوش ہون تے غم وچ وین کردی اے کہ سارے اوہدے غم وچ دکھی ہون پر حیاتی دیاں بہت ساریاں گلاں تے زہر پی جاندی اے جیس نال مرد دا بھرم تے وسیب وچ مرد دا مونہہ لگیا رہندا اے۔

ایس وسیب وچ عورت نوں مذہب دے راہے پا کے غلام رکھیا گیا اے۔ اوہنوں دسیا گیا اے کہ خدا عورت کولوں چاہندا اے کہ اوہ گھر سنبھالے تے بچے پیدا کرے۔ ایس وسیب وچ انتاں دی بھگھ ہون کر کے وی لوکی بال پیدا کرن توں نہیں مڑدے سگوں چنگی بھلی تعداد وچ بچے جم پیندے نیں۔ علماء نے جیس طرح عورت نوں قید کیتا عورت ایس دے اگے بے بس اے۔ جیویں اک الیکشن وچ خاصاں دی زنانی کھلوگئی پر مقابلے دی پارٹی پیسے تے طاقت ولوں تگڑی سی اوس نے علماء نوں خرید لیا تے علماء نے عورت دے خلاف فتوے دتے کہ اوہناں مطابق عورت حاکم بن ای نہیں سکدی پر لوکی ایس زنانی دی عزت کردے سن، عزت کرن دی اک مجبوری ایہہ وی سی کہ اوہ لوک ملک لٹن والیاں کولوں تنگ آگئے سن۔ زنانی ہار گئی تاں اوہدے کارکنان نال حیواناں ورگا سلوک ہو یا مڑ اوس ملک وچ اوہ زنانی نظر نہ آئی۔ عورت دی عزت اوہدے ساکاں تے پیسے نال نظر آوندی اے۔ انج ای علماء نے مذہب دے کھاتے عورت نوں ای نہیں جنوراں نوں وی وکھت پائے نیں۔ جیویں کتا پلپیت اے۔ ایس دی مثال انج وے کہ اروڑے دی ماں چنگیر وچ روٹیاں ٹھنڈیاں کرن لئی رکھیاں تے وچوں اک روٹی کتے نے

چک لئی باقی دیاں روٹیاں کھان واسطے عالم کولوں رائے کچھی گئی پر عالم نے فتوہ دتا ساریاں روٹیاں پلٹت ہو گئیاں نیں۔ عامان نوں تاں اپنے واسطے ایہہ نقصان دی برداشت نہیں سی اروڑے دی ماں ایس نقصان تے رون ہاکی ہو گئی۔

عورتاں اپنی زندگی دے چھوٹے چھوٹے مسئلیاں لئی پیراں فقیراں تے جوگیاں کول جاندیاں نیں تے ایہناں عورتاں دی وجہ توں ایہناں پیراں دی عزت تے گھر چلدے نیں۔ عورت تے مرد دے پیار نوں ایس وسیب وچ سب توں مندا گنیا جاندا اے تے ایہہ ناقابل معافی جرم ہوندا اے۔ اروڑے نوں بی۔اے وچ عشق ہو یا پر جرم دے کھاتے وچ آکے توڑ نہ چڑھیا۔ ایس وسیب وچ جنسی عمل نوں برا سمجھیا جاندا اے پر اندر کھاتے سب کچھ ہوندا اے۔ ایس نوں ایمان دی کمزوری نال رلایا جاندا اے تے ایہہ خیال دسیا جاندا اے کہ مرد ایہدے نال کمزور ہوندا اے تے ایہدا بی مار کے رب نوں راضی کیتا جاسکدا اے۔ مرد کسے دی رشتے نال پیار کر سکدا اے پر اپنی بیوی نال نہیں۔ انج ای جدوں سونیا نے اروڑے دی واپسی وطن ویلے اوہدیاں جسمانی لوڑاں پوریاں کرن لئی پچھیا اروڑے دا کہنا سی:

”اوتھے اندر خانے سب کچھ ہوندا رہندا اے پر باہروں دونواں بارے انکار کیتی رکھدے نیں..... تینوں اک ہاسے والی گل دساں؟ شراب بارے کیہ اتھ تے کیہہ اوتھے، ہر کوئی مندا اے پئی ایہہ صحت لئی چنگی شے نہیں ہوندی پر ساڈے لوکاں دے اندر ایہہ گل دی لتھی ہوئی اے بے جنسی فعل کرن نال مرد ماڑا ہو جاندا اے۔“ (6)

ایس وسیب وچ عورت دی بڑی ماڑی حالت اے خاصاں وچوں ہووے یاں عامان وچوں۔ اوہنوں ”شے“ دے طور تے ای ورتیا جاندا اے۔ اوہدی اپنی کوئی حیثیت نہیں۔ اوہنوں اوہدے ساکاں نال منیا جاندا اے جی کو عورت دی جتھے لوڑ ہوندی اونا کو ورت لیا جاندا اے۔ ماں دے روپ وچ ہر حال وچ سوہنی نظر آئی اے پر بال جدوں وسیب دی زد وچ آوندے تاں مرد بن جاندے نیں۔ فیر پیدا کرن والی ماں نوں ای اپنے توں کم عقل سمجھ لیندے نیں۔ ماں، دھی، بھین دے روپ وچ عورت نوں تھوڑی عزت ملدی اے پر بیوی دے روپ وچ اُکی بے عزت ہوئی اے۔ ایس وسیب وچ عورتاں غلاماں ورگیاں زندگیاں گزار دیاں نیں۔

دوجا وسیب:

اروڑہ جدوں ملک چھڈ کے رلے ملے وسیب والے ملک گیا تاں اوتھے اوہدا خیال سی
کہ مذہب اکو ہون کارن وسیب دے اصول وی اکو ای ہون گے پر ایہہ گل غلط ثابت ہوئی
دوواں ملکاں دا ویروا اُچ ہو یا اے:

”اروڑے دے ملک تے ایس ملک وچ سب توں وڈا فرق
زنانی بندے دے میل ملاپ بارے اے۔ اوتھے اچے تیک زنانی تے
بندہ اک دوہے نال دست پنچہ وی نہیں سن لے سکدے، ایتھے ایس
گل دی کوئی مناہی نہیں سی۔ تاں وی ایس پدھر تے شاید ایس ملک
وچ اروڑے دے ملک نالوں دوئی دی وٹھ بوہتی سی۔“ (7)

ایس ملک وچ آ کے اروڑے دی بھکھ مٹی تاں روح دے کچے پورا کرن لئی اوہنے
عورت ول ویکھیا۔ اروڑے دے ملک عورت صرف جنسی طور تے ای ورتی جاندی سی تے اوہنے
وی عورت نوں ایسے نظر نال ویکھیا سی۔ تاں اوہنوں سمجھ آئی کہ عورت شے توں اگے وی ورتی جا
سکدی اے۔ اوس ملک وچ ہر اک دی اپنی مرضی ہوندی کہ اوہ اپنی مرضی دی حیاتی گزارے۔
اوتھے کچھ عورتاں بغیر پردے توں ہوندیاں تاں کچھ مذہبی چادر وچ ہوندیاں۔ اوہناں عورتاں نوں
چادری خانم آکھیا جاندی سی۔ اوتھے عورتاں نوں بلاون لئی مذہبی لفظ ”خانم“ ورتیا جاندی سی تے
بندیاں نوں ”آقا“ کہہ کے بلایا جاندی سی۔ چاہے کوئی گھر وچ کم کرن والی ماسی وی ہوندی
اوہنوں وی عزت نال ”خانم“ آکھیا جاندی سی۔ پہلے اروڑے نوں اپنے وسیب دی سوچ پاروں لگدا
کہ پردہ نہ کرن والیاں زانیاں ای جنسی طور تے ورتیاں جاندیاں نیں فیر اوہنوں کسے دیا کہ اگر
”چادری خانم“ راضی ہون تاں ایس وچ کوئی ہرج نہیں۔ اوتھے جنسی لوڑاں پوری کرن واسطے
منڈی وی لگدی جس دا حکومت یاں ریاست نوں کوئی اعتراض نہ ہوندا۔ اروڑے نے اک واری
اپنی جبلت پاروں اک خانم نوں دوستی دا آکھیا۔ اوہدے دماغ وچ ہوس ای سی جس نوں خانم
نے وی محسوس کر لیا۔ فیر اوس خانم نے اپنے بندے نوں دس دتا جس نے اروڑے دی بہت بے
عزتی کیتی تے معافی منگنی پئی۔ جد کہ اوہدے ملک وچ عورت تے ہوس اکو معنے وچ ورتے
جاندے سن۔ ایہو جیہے تجربے کردیاں اوہنوں سمجھ آ گیا کہ ایتھے زنانی نوں ”انسان“ سمجھیا جاندی

اے۔ نہ کہ اپنے ملک وانگوں ”شے“ دا درجہ دتا جاندا اے۔ اک وسیب وچوں نکل کے دو جے وسیب وچ جا کے اروڑے دی رت ای بدل گئی اوہنے عورت نوں جسم توں اگے ویکھیا ای نہیں سی۔ اتھے اک بندے دی سوچ نہیں سگوں سارے وسیب دی عکاسی ہو رہی اے۔ ایس وسیب دے بندے دی سوچ دی عکاسی انج ہوئی اے۔

”سوہنے کو جے لوک تاں ساری دنیا تے ای ہوندے نیں پر سوہنیاں
 زنانیاں دی سوچ کھچے گنت اروڑے نے جنی اوس ملک وچ ڈٹھی اوس توں
 اپنیاں ویکھیاں ہو یاں ملکاں وچوں ہو رکدھرے نہیں دیں۔ ایہو وجہ سی
 جدوں اوہنوں ہو رک کوئی کم نہ ہوندا، اوہ اپنے گھر دے بوہے اگے کھلو
 کے گلی دا تماشا ویکھدا رہندا سی۔“ (8)

ایس عمل دے پچھے اوہدی سوچ اے جیہڑے اوہدے ملک دے علماء نے تعمیر کیتی سی
 عورت نوں شیطان دا روپ دتا سی تے عورت مرد دے ملاپ نوں ناپاکی آکھیا۔ جیہڑی شے توں
 انسان نوں موڑیا جاوے تاں انسان بار بار اوہدے ول ای جاندا اے۔ ایس لئی اپنے اندر دا
 جیہڑا خلا اوہ اپنے ملک وچوں لے کے آیا سی اتھے پورا کر رہیا سی۔ اوہدی گلی وچوں اک خانم
 لنگھدی سی تے اوہنوں ویکھدی سی۔ اروڑہ اوہدیاں نظراں نوں بھالدا سی۔ اک دن خانم اوہدے
 گھر آوڑی تے اوہدے نال تعلقات بنا لئے۔ اوہ روز لنگھدی سی پر گلی وچ کوئی نہ کوئی زنانی
 ہوندی تاں اوہ گل بات یاں گھر نہیں وڑدی سی۔ اوس دن کوئی نہیں سی تے اوہ گھر آوڑی۔ ایس
 توں ایہہ نتارا کیتا جاسکدا اے کہ اوس سماج وچ جنسی ملاپ دی کھل ہے سی پر ایہنوں راز وچ
 رکھیا جاندا سی تے ایہنوں عزت دے معنیاں وچ لیا جاندا سی۔ خانم دا اپنے بندے نال پیار
 نفرت والا رشتہ سی۔ نہ رہ سکدی سی نہ اوہنوں چھڈ سکدی سی۔ اروڑے نوں وی ضرورت سی تاں
 دوواں دیاں لوڑاں پوریاں ہون لگ پیاں۔ خانم دا اروڑے ول آون دا وڈا مقصد اوہدا غیر ملکی
 ہونا سی۔ عورت اوسے مرد دے نیڑے جاندی اے جس کولوں اوہنوں خطرہ نہیں ہوندا اے تاں
 اگر مرد عورت نوں مجبور کرے تاں آپ وی مجبور ہو وے تے ایہہ گل عورت دی فطرت وچ
 شامل اے۔ ایس وسیب وچ اک گل اوپری ہوئی کہ خانم نوں ہر ویلے اپنے بندے دا ڈر لگیا
 رہندا سی جیویں:

”خانم اروڑے دے گھر تے آجایا کردی سی پر جنناں چر اوہ
 اوتھے ٹکدی، اوہنوں ایہہ چنتا ای لگی رہندی جے کدھرے اوہدی چوری
 نہ پھڑی جائے۔ کجھ مہینے انجے ای چلدا رہیا مڑا چانک خانم نے اونا بند
 کر دتا۔“ (9)

خانم دے اندر چوری جس دی وجہ توں اوہ گلی وچ عورتاں دے ہونڈیاں ہوئیاں اندر
 نہیں سی آوندی تے اپنے بندے کولوں وی ڈر دی سی۔ ایہہ چوری دی وڈی وجہ مذہب ہو سکدا
 اے کیوں جے دوواں ملکاں دا مذہب اکو جیہا سی۔ مذہب دے مطابق اک ملک وچ زنا حرام سی
 تاں دوجے ملک وچ وی حرام ای ہونا۔ انسان دی سوچ مذہب بڑی حد تیکر اُساردا اے۔ ریاستی
 طور تے ایہہ ملک آزاد خیال سی پر مذہبی طور تے قید سی۔ اوہناں اپنی عورتاں نوں آزادی تاں
 دتی لیکن اوہی کو جیہاں ملکاں دی بقا تے ترقی لئی وارا کھاندی سی تے ایہو ترقی عورت نوں آزادی
 دیندی نظر آوندی اے۔ ایہہ اکو خانم دا رویہ نہیں سی سگولوں اوس دوجی خانم دا وی مزاج سی جس
 نے اروڑے دی روح دے کچھے نوں پورا کیتا۔ ایس نوں ملن توں پہلاں اروڑے دیاں ساریاں
 جسمانی لوڑاں پوریاں ہو رہیاں سن۔ ایہہ ”خانم“ اوہدے دوست دی بیوی سی۔ جدوں خانم پہلی
 واری اوہدے سامنے آئی تاں اروڑے دی ذات وچ کجھ پیدا ہوئی اوہدیاں اکھاں دی چوبھ خانم
 نوں اپنے اندر تیکر محسوس ہوئی۔ عورت کسے وی ملک، مذہب، وسیب دی ہووے اوہ مرد دیاں
 اکھاں تے چہرے دے تاثر پڑھ لیندی اے۔ ایہدے بعد خانم دے بندے توں چوری دوویں
 ملن لگ پئے۔ ایس توں اندازہ ہوندا اے کہ عورت مکمل طور تے آزاد نہیں تے عورت نوں مکمل
 طور تے خود تے قابو وی نہیں اے۔ ایس خانم دا بندہ اوہدے نال بہت محبت کردا سی تے خانم
 نوں کسے شے دی تھوڑ نہیں سی پر فیر وی اوہ اروڑے ول متوجہ ہو گئی۔ اروڑے دیاں جسمانی
 لوڑاں پوریاں سن پر روح دی غذائی عورت چاہیدی سی۔ جیہڑی خانم دے روپ وچ ملی۔ اتھے
 آکے اوہنوں پتہ لگیا کہ عورت انسان دا ذہنی سکون وی ہو سکدی اے۔ اوہناں دوواں اک
 دوجے نال وعدہ کیتا کہ اوہ اک دوجے نوں دل دا حال تے دس گے پر کردی تھڑکن گے نہیں۔
 کردی اک پاسہ کمزور ہو جاندا تے دوجا اوس نوں سنبھال لیندا۔ وسیب جس چیز نوں گندا کہندا
 اوہو جیہا کجھ وی اوہناں دے درمیان نہیں سی۔ پر خانم اپنے بندے دے اعتبار تے محبت دی

وجہ توں چور بن گئی تے اروڑہ اپنے دوست دا چورسی۔ اک دن تناں نے اک ثقافتی پروگرام تے جانا سی پر خانم دے بندے نوں دفتری کم پے گیا سی تے اروڑہ نوں ہدایت سی کہ اوہ آئے تاں رات دا کھانا کھا کے جائے۔ دوست اوہدے نال بے تکلف سی اوہنے ہنسی مذاق وچ ایہہ گل آکھی:

”میرے گھر وچ کوئی گر بڑ نہ کریں.....“ (10)

ایس جیلے نے اوہناں دوواں نوں اندروں ہلا کے رکھ چھڈیا۔ اروڑہ تے خانم ایس فقرے توں بعد ذہنی طور تے بیمار ہو گئے۔ اروڑہ گلاں کردا رہیا پر خانم اپنے ہوش وچ نہ رہی۔ ایس توں مگروں خانم نے اروڑے واسطے اپنے دل دے بوجے بند کر لئے۔ عورت چنگے مرد دی ہمیشہ وفادار ہوندی اے خانم ایس دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ مرد بے عورت نوں وفا، محبت، عزت دیوے تاں اوہ کدی مرد نال دھوکھا نہیں کردی وقتی طور تے تھڑک جاوے تاں اپنیاں قدریں نہیں بھلدی۔ مرد ولوں ملی عزت نوں ہمیشہ یاد رکھدی اے۔ تاں عورت نوں عزت دین نال مرد دی خود دی عزت وی باقی رہندی چا پدی اے۔

تیجے ملک (گوریاں دے ملک) جا کے اروڑے نے اپنے دوست نوں خط لکھیا اوس توں مگروں اوہدے دوست دا خط آیا تے کچھ دنوں بعد خانم دا خط آیا جس وچ خانم نے اوہدے تے اپنے رشتے دی کہانی مکا چھڈی۔ ایہہ خانم دا پہلا تے آخری خط سی۔ خانم نے اپنی حالت دا ویروا انج کیتا اے:

”میں اک حقیقت نوں اپنا وجود بنا لیا سی تے دوجی نوں وجود دا

لباس۔ ہن توں اکھاں توں وی دور ہو گیا ایں تے میں اپنے وجود دے

دو حصے کر لئے نیں اک تیرے نال ٹر گیا اے تے اک دوجے بندے

کول رہیہ گیا اے۔ مینوں اپنے نالوں بوہتا تیرا فکر اے۔“ (11)

استیج عورت دی وفاداری ثابت ہوندی اے کہ اوہنوں اک بندہ چنگا لگیا تے اوہ اوہدی روح دی غذا دا سبب وی بنیا پر اپنے شوہر ولوں ملی محبت دا کوئی بدلا نہیں سی۔ اوہنے اپنے اندر دے جذبے نوں مکا کے اپنے بندے نال لولائی اوہدے نال وفاداری نبھائی۔

تیجا وسیب:

رلے ملے وسیب اگوں اروڑہ اک ترقی یافتہ تے آزاد وسیب وچ گیا۔ جتھے بندہ زنانی اکو پدھرتے کم کردے سن۔ دوواں وچ کوئی فرق نہیں رکھیا جاندا سی۔ جسمانی لوڑ دی کوئی اجیہی چیز نہیں سی جیہڑی او تھے پوری نہ ہوندى ہووے۔ بھکھا او تھے کوئی مر نہیں سکدا سی نہ شیواں وچ ملاوٹ سی نہ رشوت، نہ حاکم دا ڈر، افسر پولیس دا وی کوئی ڈر نہیں سی۔ او تھے عورت نوں عزت دتی جاندی سی۔ ملازمت لئی دوواں جنساں نوں ضروری سمجھیا جاندا سی او تھے عورتاں نوں نہ ریاست ولوں کوئی پابندی سی تے نہ ای مذہب ولوں۔ جس دا جیہڑا دل کردا مذہب اپنا لیددا تے مذہب وچ وی اپنے مزاج مطابق منن والی گل من لیددا باقی گلاں چھڈ دیندا عورت کلی وی رہنا چاہندی تاں رہ لیددی کوئی عجیب گل نہ ہوندى۔ جیویں اروڑے دے وسیب وچ کلی عورت بے عزتی تے وسیب لئی طعنہ ہوندى۔ اروڑہ اپنی رھتل تے ایس ملک دی رھتل دا ویروا انج کردا اے:

”اروڑے دے ملک تے گوریاں دے مکاں وچ رھتل دے
 ہر پکھوں فرق آیا پر سب تھیں وڈا فرق اوس روئے دا سی جیہڑا دوہاں
 تھاواں وچ جنسی جذبے بارے ویکھن وچ اوند سی۔ اروڑے دے
 ملک وچ جنسی جذبہ گھٹیا، پلٹ تے گناہ دا کارن گنیا جاندا سی بدنی میل
 دی اجازت صرف پر نیاں ہویاں نوں ہوندى سی۔“ (12)

ایتھے دی زنانی نوں نہ مذہب دا ڈر سی تے نہ ریاست ولوں اوہنوں کوئی ہراساں نہیں کر سکدا سی۔ اپنی من مرضی نال جو چاہے کرے چاہے تاں ویاہ کر لئے نہیں تاں بغیر ویاہی وی کسے نال رہ سکدی اے۔ او تھے مرداں عورتاں دے اکٹھے اکٹھے ہوندے بیٹھکاں لگدیاں پر چڑھدے وچ ایس گل دی مناہی سی۔ اروڑے دے وسیب وچ سمجھیا جاندا سی کہ اگر مرد زنانی اکٹھے بہن لگ پین تاں گمراہ ہو جاندے نیں تے عورت مردنوں ورغلاندی اے۔ مرد ہر ویلے ہر معاملے وچ بے قصور ہوندا اے۔ عورت شیطان دا روپ ہوندى اے تے کسے وی برے عمل دے نتیجے وچ بدنامی وی عورت دے حصے وچ آوندی اے کیوں جے خدا، نبی، فرشتے مذکر دے معنیاں وچ ورتے جاندے نیں تے ایہہ نیک، پاک تے بے گناہ ہوندے نیں۔ مرداں

ایہناں کولوں مذکر والی حس لے کے خود ہر کم وچ بے قصور بن بیٹھے نیں۔ جد کہ ویکھیا جاوے تاں شیطان وی مذکر دے معنیاں وچ آوندا اے تاں کنج فیر عورت ای ہر گناہ دی ذمہ دار اے۔ کجھ مذہباں وچ دیوتیاں وی ہے نیں پر اوتھے وی زنانی نوں بندے دی داسی سمجھیا جاندا اے۔ عورتاں نوں مذہب والے پاسے لا کے اوہناں کولوں اپنی مرضی دا کم لیا جاندا اے پر لہندے یاں گوریاں دے مکاں وچ انج نہیں ہوندا۔ سگوں مذہب دی قید توں آزاد کر کے جبلت تے جسمانی لوڑاں دیاں قیداں دتیاں نیں۔ اوس مکاں وچ آزادی دے کے وی عورتاں کولوں مرداں دی تسلی دا کم لیا جاندا اے۔ عورت چاہے لہندے دی ہووے یاں چڑھدے دی اوہنوں مرداں دی داسی بنایا اے فرق اینا اے کہ چڑھدے مکاں وچ عورت نوں مذہب دے حکماں نال داسی بنایا اے تے لہندے مکاں وچ آزاد حیاتی دے کے عورت کولوں اپنی مرضی دا کم کروایا جاندا اے۔

ایس ملک وچ اخبار وچ اک صفحہ نکلدا سی جس وچ جنسی لوڑاں پوری کرن والے اشتہار ہوندے سن۔ سنگت دی بھال لئی ایہہ صفحہ سی اک دن اروڑہ اوس نوں پڑھ رہیا سی تے اک اشتہار نے اوہنوں روک لیا اوہ ایہہ سی:

”اک اپاچ کڑی نوں سنگی دی بھال اے جیہڑا آپوں سالم

ہووے کڑی نری لتاں توں اپاچ اے، سروں نہیں۔“ (13)

اروڑے دیاں جسمانی لوڑاں پوریاں ہو رہیاں سن پر اوہدی روح خالی سی اوہدے نال گلاں کرن والا ہم مزاج، اوہدی سمن والا کوئی نہیں سی۔ اوہنے اشتہار دین والی کڑی نال رابطہ کیتا اوہ سونیا سی۔ سونیا اک روشن خیال تے چیزاں نوں مثبت سوچ نال منن والی کڑی سی۔ اوہ کڑی آپ وی اکلاپے دا شکار سی۔ اوہنے پہلاں دوجے عام صفحہ وچ اشتہار دتا کوئی جواب نہ آیا ایس صفحہ وچ دتا تے کئے ای فون آگئے۔ انج اروڑہ سونیا نوں ملیا۔ سونیا اک آزاد خیال تے روشن مزاج کڑی سی۔ اوہ حقیقت نوں قبول کرن والی تے اپنیاں کمزوریاں نوں من کے چلن والی کڑی سی۔ اوہنوں بدن دی لوڑ لئی انسان نہیں سگوں اکلاپے نوں مکاؤن لئی چاہیدا سی۔ اوہ ماں پیو دی کلی کڑی سی اوہ ہر کم کاہلی وچ کردی سی ایہو کاہلی دی وجہ توں اوہدا حادثہ ہويا۔ اوہدے دو بوائے فرینڈ وی اوہنوں چھڈ کے چلے گئے۔ اوہ سوہنی سی پر اوہدی شخصیت وچ اک کمی سی جس

نوں چڑھدے والے بُرا سچھدے سن کہ اوہ سگریٹ پیندی سی پر ایہہ عمل اوہدیاں محرومیاں دا بدلہ سی۔ سونیا ماں پیو دی اکھوتی اولاد سی تے ماں پیو نوں اوہدے نال بڑا پیار سی جدکہ اروڑے دے ملک دھیاں جن تے خوشی نہیں منائی جاندی۔ اروڑے نے اپنے وسیب دی ایس سوچ بارے سونیا نوں انج دسیا:

”ساڈے ملک وچ دو دولتاں سب توں وڈیاں سمجھیاں جاندیاں
نیں۔ دودھ تے پتر..... ایہدے کچھے ساڈی رتھل دا صدیاں بدھا
مہاڑ کم کردا اے..... پتر دے حرف وچ نری نرینہ اولاد شامل اے
دھیاں نہیں ایتھوں کئی لوک اجیہے وی ہاں جیہڑے دھی دے جن تے
ڈھڈوں راضی نہیں ہوندے۔“ (14)

لہندے دے مکاں وچ اولاد دھی ہووے یاں پتر دوواں نوں اکو ورگی محبت دتی
جاندی اے۔ اروڑہ تے سونیا گلاں کرن لئی ملدے سن۔ سونیا نوں اروڑے دیاں گلاں سن کے
بار بار روکنا تے چیزاں دے مطلب کچھے پیندے سن۔ عورت وچ سکھن دی جستجو مرد نالوں دودھ
ہوندی اے۔ دوویں وسیب اک دوجے توں بالکل اڈ سن۔ اتھے صفائی سی او تھے گند سی، اتھے
لوکی آزاد سن او تھے لوکی کسے نہ کسے مصیبت وچ رہندے سن۔ اروڑے نے دوویں وسیب دیکھے
سن جدکہ سونیا نوں چڑھدے مکاں دا کچھ نہیں پتہ سی ایس لئی اوہ اک گل تے سو سوال کر
لیندی سی۔ سوال کرنا ہر انسان دا حق ہوندا اے پر چڑھدے مکاں وچ ایہہ حق نہیں ورتیا
جانداسی۔ اروڑے تے سونیا نے ملن لئی اک دن متھ لیا پہلے گھر دے اندر ملیا کردے فیر پارکاں
وچ جاندے سن۔

سونیا نال گلاں کردے ہوئے اروڑہ جیہڑی وی گل کردا سونیا اوس دی تہہ تیکر جاندی
تے ایتھوں ایہہ گل نتردی اے کہ جانن تے سکھن دا عمل عورت لئی وی اونا ضروری اے جتا مرد
لئی۔ اوہناں دی دنیا دے ہر موضوع اُتے گل ہوندی حکومتی معاملے وچ، مذہبی، ویسی ہر معاملے
تے گل ہوندی۔ حکومتی معاملے وچ سونیا دا مناسی کہ لہندے دیاں ہٹیاں چڑھدے دی وجہ توں
ایس لئی چل دیاں نیں کہ لہندے والے عقل استعمال کردے نیں جدکہ چڑھدے کول طاقت تے
ہے پر عقل نہیں۔ اروڑے دے وسیب ہر طور طریقہ سونیا دے وسیب توں الٹا ہوندا جیویں موسم

دس والیاں مشیناں لہندے وچ صحیح کم کردیاں پر چڑھدے وچ اُلٹ حال دسدیاں۔ حب وطنی پاروں سونیا اپنے ملک دا دفاع کردی جدکہ ملکی حالات توں تنگ اروڑہ اپنے ملک دیاں خامیاں دسدا نظر آوندا اے۔ جیویں سونیا دے ملک کتے نال پیار کرن دا رواج تے کتے نوں وفاداری دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے جدکہ اروڑے دے ملک کتنا پلپیت اے۔

میل ملاقات کردیاں اروڑے دا دل سونیا دے جسم ول ہويا۔ سونیا ایس گل نوں جان کے وی اوہدے نیڑے نہ آئی۔ پر پھیر سوچ رلی تاں جسم دا فاصلہ وی ختم ہون لگ پیا۔ پہل ہتھ پھرن توں ہوئی فیر ہوئی ہوئی نیڑے آگئے۔ ایہناں دناں دا ویروا لکھاری انج کہتا اے:

”اوہناں دناں وچ جنّاں چر اوہ اکٹھے رہندے، گلاں گھٹ ہوندیاں تے کلول بوہتے۔ وکھو وکھ ہوندے تے دونوں دھویں وانگوں دھندے رہندے اوڑک سونیا نے اپنے دل نال فیصلہ کر لیا جے ہن پھڑے گاتے اپنا آپ نہیں چھڈاواں گی۔“ (15)

سونیا ورگی پریکٹیکل کڑی نوں جدوں ذہنی ساتھی مل گیا تاں اوہنے اروڑے نوں جسمانی ساتھی وی بنا لیا۔ مگروں سونیا دا علاج چلن لگ گیا۔ اروڑے نے سونیا دا بہت خیال رکھیا کسے نوں دس دی لوڑ نہیں ہوندی سی سب نوں پتہ سی کہ ایہناں دوواں دے درمیان کیہ رشتہ اے۔ اروڑے دی نسل ہور کر کے لوکی اوس توں خار کھاندے سن پر عورت جدوں کسے بندے نال خوش ہوندی اے تے اوہنوں کجھ فرق نہیں پیندا۔

اوہ دوویں اک دوہے نوں ٹچکراں وی کردے جیویں اروڑہ سونیا نوں ”لہندا“ تے سونیا اروڑے نوں ”چڑھدا“ کہہ کے بلاوندے سن۔ تاں اوہناں اک محاورہ وی بنایا کہ لہندا لنگڑا اے تے چڑھدا اٹھا۔ کیوں جے چڑھدا طاقت دے زور تے پیداوار دا ذریعہ اے تے لہندا عقل استعمال کر کے اوہ پیداوار خود حاصل کر لیندا اے۔ ہن اوہ دوویں اکٹھے رہن لگ پئے۔ چھٹیاں نال گزارن واسطے تیاری وی کیتی پر جس دن اوہناں نے جانا سی اوس دن اروڑے دی پارٹی دے لیڈرنوں پھانسی لا دتا گیا تے نال ای جرنیل الیکشناں توں مکر گیا۔ پارٹی دے لیڈر دی دھی تے بیوی نوں اوہدا مونہہ وکھائے بغیر دفنا دتا گیا۔

سونیا تے اروڑہ سیاسی بیٹھکاں رکھدے اوہناں نال کجھ ہور لوک وی رلے۔ اروڑے

دی بھکھ وی مٹ گئی تے روح دے کچھے وی پورے ہو گئے۔ اوہدے دو بھرا تیل کڈھن والے ملک ول ٹر گئے تاں گھر والیاں نوں وی اوہدی ضرورت نہ رہی۔ جسمانی لوڑاں وی پوریاں ہو گیاں سن۔ ہن اروڑے دی ”ہڈی“ جاگی۔ اوہنوں واپس وطن یاد آون لگیا۔ اوہدے اندروں اواز نکلدی اے:

”میں ڈراکل، میں بھگوڑا میں خود غرض میں اپنے جان دی آرام
لئی اوہناں نوں کنڈ دے کے اتھے ٹکيا ہويا واں۔ اوٹھے کروڑاں مخلوق
بگھیاڑاں دا کھاج بنی ہوئی اے تے میں اتھے کبوتر وانگوں اکھیں میٹی
بیٹھا ہاں۔“ (16)

اوہنے سونیا نال واپس جان بارے گل کیتی تاں اوہ اندروں ہل گئی۔ کیوں جے ہن
اتھے اک عورت اپنا سارا وجود مرد دے حوالے کر چلی سی۔ اوہ کنے دھاڑے اک دوجے نوں نہیں
ملے۔ نہ رابطہ کیتا کجھ دھاڑیاں مگروں اروڑے نے فون کیتا تے دوویں ملے۔ سونیا نے اوہنوں
روکن دے بڑے جتن کیتے پر اوہ اپنی اڑی توں نہیں ہٹیا۔ سونیا اوہنوں سمجھاندی رہی کہ اوہ اتھے
رہ کے وی اپنے لوکاں لئی کم کر سکدا اے پر اروڑے نے اوٹھے جانا لازمی سمجھیا۔ فیر کوئی چیز
اوہدا رستہ نہ روک سکی اروڑے دی فطرت دی ”ادھ“ تے ”ہڈی“ اخیر تیکر قائم رہی۔ کیوں جے
سونیا نوں اتھے چھڈ کے وی اوہ ”ادھ“ دا ثبوت دے رہیا سی تے واپس جا کے ”ہڈی“ دا۔ ایس
بارے سجاد حیدر ہوریں لکھدے نیں:

”جو شخص اپنے عزیزوں اور اپنے ملک کو چھوڑ کر بہتر آسائشوں
کے لیے کسی اور دیس جا بسا ہے اسے ہمارے حالات سے کیا ہمدردی
ہو سکتی ہے یہ سوال ناول میں کئی بار اٹھایا گیا ہے مگر اروڑے کا جواب
دل کو نہیں لگتا۔ البتہ آخر میں اُس نے اپنے عمل کی تلافی کردی ہے اور
واپس وطن آنے کے لیے روانہ ہو گیا مگر کیا اس کے لیے واپسی کا وہ
وقت مناسب تھا؟ جب اس کی ساتھی سونیا اس کے بچے کی ماں بننے
والی تھی کیا ملک سے فرار کی طرح یہ بھی اپنی بنیادی ذمہ داری سے فرار
نہیں؟“ (17)

سونیا ایس ناول دا سب توں وڈا جاندار تے روشن خیال کردار اے جس دی سوچ اروڑے نال ملی اوہ اک مردنوں اپنی زندگی دے دیندی اے۔ جدوں اوہدا مرد وفادار نہ نکلیا تاں باقی دی حیاتی اوہدے ناں تے گزار لیندی اے تے ایہدے لئی بھاویں اوہدی نشانی اپنے کول سانجھ لیندی اے۔ جدکہ دوجے پاسے مرد اپنی خواہش یاں مجبوری دے اگے کجھ وی نہیں ویکھدا تے اپنی کر کے رہندا اے۔ اوہدے اگے کسے دی محبت یاں زور نہیں چلدا جیویں ڈاکٹر نسرين مختار ہووے کہندیاں نیں:

”ہن اروڑہ وچ اپنے وطن واپس جان دی سک پیدا ہو جاندی اے۔ جدوں اوہ فیصلہ کر لیندا تے لہندے (مغرب) دی کوئی شے اوسدا رستہ نہ روک سکی نہ شراب نہ سکیس تے نہ سونیا۔ سونیا دی کوششیں بے کار ہو جاندیاں نیں اروڑہ اپنی اڑی توں نہیں ہٹ دا۔“ (18)

ڈراکل وچ تن وسیبیاں دی نشاندہی ہوئی اے۔ اک اوہ وسیب جس وچ عورت نوں غلام بناون لئی مذہب، ریاست دوواں دا استعمال ہويا اے۔ دوجی اوہ جس وچ ریاست نے عورت نوں آزادی دتی پر مذہب تے اخلاقی قدراں پاروں اوہ قید وچ اے۔ تیسرا وسیب اوہ جس وچ عورت نوں مذہب تے ریاست دوواں ولوں آزادی ملی سی۔ ایہناں تئیں وسیبیاں نے عورت نوں مرد دی داسی بنایا ہويا اے۔ ایہناں وسیبیاں وچ دسیا گیا اے کہ عورت مرد لئی استعمال ہوندی اے۔ عورت دی وڈی ضرورت پیسہ اے۔ پیسہ ہووے تاں ہر رشتہ سوہنا نہ جاندا اے نہیں تاں ہر گل لڑائی تیکر اپڑ جاندی اے۔ عورت وفادار ہوندی اے عزت محبت کرن والا مرد ہووے تاں کسے ہور مرد ول نہیں جاندی بھاویں کوئی کنا چنگا کیوں نہ ہووے۔ اگر اوہدیاں قدراں رول دتیاں جان تے اوہ بے وفائی وی کردی اے تے مرد توں چوری وی کسے ہورنوں ملدی اے۔ وفاداری کرے تاں مرد دی نشانی سانجھ کے پوری عمر اوس دے سہارے لگھیاں دیندی اے۔ عورتاں وچ مرداں دی نسبت جذباتی پن تے ہمدردی زیادہ ہوندی اے۔ غلام وسیب دے بندے روح تے بھکھ دے ترسے رہندے نیں۔ پوری عمر اوہ اپنی شناخت ای لبھدے رہندے نیں اوہ دنیا دے کسے وی حصے وچ چلے جان اوہناں دے وسیب دی عکاسی ہو

جاندی اے۔ ایہہ وسیب دے لوک گھبرائے، ڈرے ہوئے نظر آوندے نیں اپنا حق وی انج لہندے نیں جیویں کسے نے احساس کیتا ہووے تے پوری عمر اوہدے احسان مند رہندے نیں جدکہ آزاد وسیب وچ ہر بندہ اپنی مرضی مطابق سوچدا اے اپنے جیون دیاں قدراں خود متھ کے چلدا اے خود اعتمادی نال رشتیاں نوں لے کے چلدا اے۔ آزاد وسیب وچ خاصاں دے خانے لوکاں نوں زندگی دیاں ضرورتاں انسان نوں دے کے اپنا غلام بناندے نیں تے ایہدے نال بے آرام تے سست وسیب وی پیدا ہوندے نیں۔

حسین شاہد نے کسے پرچلت نظریے دے تحت عورت نہیں دکھائی سگوں اوس دی انسانی سطح بیانی اے۔ مشرق تے مغرب دی سوانی داکراواں تول کر کے ایہناں دے سماجی شعور دی ونڈ کیتی اے۔

حسین شاہد نے ”ڈراکل“ وچ ٹھیٹھ پنجابی ورتی اے۔ اسلوب تے زبان نوں چنگی طرح ورتیا اے۔ بیانیہ، علامتی تے استعاراتی انداز نوں اپنایا اے۔ اوہناں دے ناول دے کردار سونیا تے اروڑہ اجمہیاں علامتاں نیں جیہناں نوں لبھن تے سمجھن لئی کوئی وقت پیش نہیں آوندی۔ ایس طرح ناول دا ہر کردار جیوندا جاگدا نظر آوند اے۔ عورتاں دے کردار جیویں معاشرے وچ ہوندے انج ای ویکھائے گئے نیں۔ عورتاں دی سماجی حیثیت، اوہناں دی شخصیت تے مرد دا عورتاں دی زندگی وچ کردار دا ویروا ہويا اے۔

حوالے

*Research Scholar, M Phil, Dept. of Punjabi, GCU, Lahore.

1.Dr. Sughra Sadaf, PILAC Dictionary (Lahore: PILAC,2018),3327.

2.Hussain Shahid, Drakal (Lahore: Aziz Publishers,1995),50-51.

3.Hussain Shahid,68.

4.Hussain Shahid,61-62.

5.Hussain Shahid,110.

6.Hussain Shahid,321.

7.Hussain Shahid,171.

8.Hussain Shahid,178.

9.Hussain Shahid,179.

10.Hussain Shahid,183.

11.Hussain Shahid,199.

12.Hussain Shahid,203.

13.Hussain Shahid,206.

14.Hussain Shahid,218-219.

15.Hussain Shahid,257.

16.Hussain Shahid,309.

17.Sajjad Haider, "Nawal," Punjabi Zuban-o-Adab Ki Mukhtasir Tareekh, Marataba. Dr.

Inam-ul-Haq Javed (Islamabad: Muqtadra Qomi Zuban, 1997),216.

18.Dr. Nasreen Mukhtar, Pakistani Punjabi Nawal Da Irtiqa (Lahore: Pakistan Punjabi Fikri N,D, Noon),225.

رائے محمد خاں ناصر دیاں نظماں دا سُبھا

ABSTRACT

Rai Muhammad Khan Nasir is a well known Punjabi poet and story writer at the sametime. In this article the writer has described the characteristics of his poems. In the poems of Rai Mohammad Khan Nasir, the love of Punjab is naturally there. He has described his sorrows through his poetry. His poetry shows the fragrance of his own gem, he has given colors and styles to the new poem and has taken poetry on new paths.

پنجابی زبان پوری دنیا وچ بولی جاندی اے۔ بناں کسے شک دے آکھیا جاسکدا اے کہ ایہدے بولن والے کروڑاں نیں تے ایہدی علمی ادبی سیوا کرن والے کامیاں دی وی اک وڈی گشتی دکھالی دیندی اے۔ ایہناں کامیاں وچوں اک ناں رائے محمد خاں ناصر ہوراں دا وی اے، جیہناں ماں بولی نال اپنی محبت دا ثبوت انج دتا اے پئی گھروکیاں رجھاں، حیاتی دیاں دوجیاں پریشانیاں تے اوکڑاں دے نال پنجابی دی جھولی وچ نظماں دیاں دو کتاباں ”ہرکھ“ تے ”ہڈک“ پائیاں۔ اوہناں دیاں نظماں دے ان گنت موضوع نیں جیہناں دا ویروا اسیں تھلے کردے آں۔ قمرالزمان ہوراں دے آکھن موجب:

”رائے ہوراں دیاں نظماں دا کھلار عام پدھرتوں ٹر کے عالمی

پدھرتیکر جاندا اے۔ ویکھیا جاوے تے دکھ سکھ توں وڈی سانجھ پوری

دنیا دے بندیاں وچ ہوو کوئی نہیں۔ ایس لئی جوں اوہناں ایہناں

نظماں وچ ایسے سانجھ نوں بار بار چتاریا اے۔“ (1)

پنجابی ادب دی ریت اے پئی شاعر اپنی شاعری وچ رب نال محبت تے اوہدیاں
 نعمتاں دا ذکر کردے آئے نیں ایس سر بندھ دا مقصد اللہ تعالیٰ دی رضائے خیر و برکت حاصل کرنا
 ہوندا اے۔ اللہ پاک کائنات دا بنان والا اے۔ اوہ خالق اے تے سب دا پالنے والا اے، جیہنے
 سانوں کھان لئی خوراک، پین لئی پانی، لاڈ لڈان لئی ماں پیو تے بھیناں بھرا دتے نیں۔ شاعر حمد
 وچ اللہ تعالیٰ دی توصیف دے نال نال اوہدیاں نعمتاں تے اوہدیاں رحمتاں دا ذکر وی کردے
 نیں۔ رائے محمد خاں ناصر دیاں نظماں وچ عقیدت تے عشق دا کچھ بڑا نمایاں اے۔ اوہ عشق
 ربی وچ ڈب کے حمد لکھدے نیں۔ ایسے وجہ توں اوہناں دی حمد وچ اللہ پاک دی کبریائی تے
 وڈیائی دا کچھ بہت اگھڑواں اے۔ ایتھے اوہناں دی اک نظم ”رب العالمین“ دی مثال دتی
 جاسکدی اے۔

جتھے وس جا بے وس ہووے

جتھوں حدّاں بے حد ہوون

جتھے سوچاں حیرت کولوں

اپنا آپ کھڑا کے پچھن

ایتھے ساڈا ہوون بایا

اوتھے کھوکھ ہکلا

سوچاں، وس تے حدّاں اوہنوں

رب آکھن تے بھانویں اللہ (2)

حمد توں بعد اوہناں آقا دو جہان نال اپنی محبت دا اظہار کیتا اے۔ آقا دو جہان ﷺ
 ای کائنات دی ہوند دا سبب بنے۔ اللہ رب العزت نوں اپنے محبوب حضرت محمد ﷺ نال عشق
 ہو یا تے کائنات وجود وچ آئی۔ اللہ پاک اپنے پیارے محبوب نوں دوواں جہاناں لئی رحمت بنا
 کے گھلایا اے۔ ایس لئی ہر شاعر آقا دو جہان ﷺ نال اپنی محبت دا اظہار اپنی شاعری وچ کردا
 اے۔ رائے محمد خاں ناصر ہوراں دی آقا نال اپنی محبت دا اظہار انج کیتا اے۔

جیہندا صدقہ ”رحمت اللعالمین“ جیہندی پاروں

دھرتی انبراں آلا سارا

ہو یا اتہے آن کھلا را (3)

پنجابی صوفیانہ شاعری دی ریت بڑی شاندار تے جاندار اے۔ بابا فرید توں لے کے خواجہ غلام فرید تک کئی صوفی شاعراں اپنے اپنے انداز نال شاعری کر کے تصوف دی ایس ریت نوں اگے لُوریا اے۔ پنجابی صوفیانہ شاعری وچ کئی الجھیاں صنفاں نیں جیہناں دا مزاج مجموعی صوفیانہ اے۔ مثلاً شلوک، کافی، دوہڑے، ابیات تے سی حرفی خالص پنجابی تے صوفیانہ صنفاں نیں۔ پنجابی وچ کجھ صنفاں باہروں آئیاں نیں۔ پر اوہناں وچ وی تصوف دا رنگ وی موجود اے۔ پنجابی نظم وچ تصوف دا رنگ جھلکارے ماردا نظریں آوندا اے۔ اوہناں دیاں نظماں وچ تصوف دا رنگ ٹھاٹھاں ماردا پیا اے۔ مشتاق صوفی ہوراں دی رائے ویکھو:

”ایہناں دیاں نظماں وچ احساس تے سوچ انج رلے ہوئے
 نیں کہ اوہ ہک پدھر تے صاف تے سادہ لگدے نیں تے دوجی اُتے
 پیچیدہ تے دار۔ چنگی شاعری دی عام صفت ہے کہ اوہ سمجھ نہ آون دے
 باوجود سمجھ آندی ہے ایہو کارن ہوندا ہے اوس دی لمی حیاتی تے ونوون
 مطلب، معنیاں دا۔“ (4)

صوفیاء اکرام دے نیڑے انسانی دل اللہ پاک دا گھر اے یعنی رب دی ذات دل اندر وسدی اے۔ ایس لئی آکھیا جاندا اے پئی کسے دا وی دل نہیں دُکھانا چاہیدا کیوں جے رب دلاں وچ رہندا اے۔ خدا تعالیٰ نے انسان نوں دوشیواں نال بنایا اے۔ اک جسم جیہڑا کثیف اے تے دوجی شے روح جیہڑی لطیف اے۔ جسم کثیف اے جیسے مٹی وچ رل جانا اے تے لطیف شے (روح) نے لطافت (عالم ارواح) وچ ٹر جانا اے۔ ایس قانون دے تحت ویکھیا جاوے تے دل دا تعلق انسانی زندگی وچ روح نال ہوندا اے۔ کیوں جے روح تے دل اکو ای تاثیر رکھدے نیں۔ ایسے لئی اللہ پاک دا گھر اکھواندا اے۔ تصوف دے حوالے نال اوہناں دیاں نظماں دے کجھ شعر ویکھو:

اوسے یار دے مینوں لگدا اے
 اگے وی کئی واریں اتہے
 دسیا فقر دیاں سلطاناں

کئی کھارے ہو گزرے نیں
سے متارے ہو گزرے نیں
عشق گو یڈ دے ویڑھے وچ
کل پرسوں دا ایہا ہکا
جھیرا گھت کے بیٹھا ہو یا اے
اگے چل کے لکھدے نیں:

جے ایہہ عالم اگے استھے
انج بتری واریں ویا اے
ہر عالم دا رب ہک اے تے
رحمت وی مڑاوسے رب ای
سارے عالماں دے لئی ناصر
آکھیا ہو یا اے کوا ای اے (5)

رائے محمد خاں ناصر ہوراں دی شاعری دی ایہہ وی خوبی اے پئی اوہناں دی شاعری
پنجاب دے تہذیبی، ثقافتی تے کلاسیکی ورثے وچ گتھی ہوئی اے۔ اوہناں اپنے جذبات دا اظہار
باراں مانہہ راہیں کیتا اے۔ باراں مانہہ اچھی شاعری نوں آکھدے نیں جیہدے وچ شاعر اپنے
من دیاں کیفیات باہر دے موسماں نال جوڑ کے لکھدا اے تے انج ایہدے وچ موضوعاں دی
ون سونتا آوندی اے۔

پوہ مانگھ دے پالیاں پھنڈیاں
جیٹھ دیاں دھپاں کولوں
سیک ادھارے منگدا پھرنا
پراوہ کڑمیاں پالے وانگوں
دیکھ کے نگا پنڈا میرا
کھو واریں سارے بھانبر
لے کے مینوں ملدیاں آ کے (6)

ساؤن دے مینے دا ذکر اوہناں اُنچ کیتا اے:

ساؤن دا بدل بلی بنیا

بلدیاں دھپاں نال لڑائیاں

اوہندی پاروں چھڑ گئیاں نیں

روز ملن لئی ویڑھے وڑدا

گلاں کر کے ٹر جاندا اے (7)

رومانیت زندگی دا اک اجیہا مخصوص رویہ اے، جیہدے وچ آزاد خیالی، انا پرستی، لا ابالیت، خود پسندی تے بغاوت دے انگ پائے جاندے نیں۔ تخیل دی ایس آزاد روی توں تخلیق دا چشمہ پھٹدا اے، جیہڑا مونہہ زور طوفان توں کم نہیں ہوندا۔ رومانیت اک طرح Nostalgia اے، جیہڑا مریضانہ مسلک رکھدا اے۔ جیہدے وچ شعور تے سنجیدگی دی تھاں بے لگام خیال پروری تے انائی عناصر دا غلبہ ہوندا اے۔ رومانیت اوہ طرز احساس اے جیہدے وچ فکر دے مقابلے وچ تخیل دی گرفت مضبوط ہووے خیال تے خوابی گل پوش وادی وچ کھوئے رہن دا ناں رومانیت اے۔ رائے محمد خاں ناصر ہوراں دی شاعری وچ رومانیت دا کچھ بڑا گھڑواں اے جیویں:

اوہندا نیچا نیچ نکھیرواں

ایس آوی دا کچ نکھیرواں

اوہندے عشق دا مچ نکھیرواں

جندھیاں لاٹاں دی لو وچوں

من موہنی جیہی مورت دے

بے صورت دی صورت دے (8)

نکالنے دی دھرتی بابا گورو نانک دی وجہ توں جگ وچ جانی جاندی اے۔ بابا گورو نانک ہوراں اپنی شاعری راہیں لوکاں نوں متاثر کیتا۔ اوہناں اپنی شاعری وچ توحید دا درس دتاتے لوکاں نوں اک دوجے نال پیار محبت نال رہن دا ڈھنگ سکھایا۔ ایس دھرتی دے وڈے شاعر بابا گورو نانک ہوئیں نیں۔ ایس لئی رائے محمد خاں ناصر ہوراں بابے گورو نانک ہوراں نوں

اپنی شاعری وچ خراج تحسین پیش کیتا اے۔

نانک نال نکانہ پھدا اے
 نانک کڈھ کے بچدا کیہ اے
 اج میں ایسے سوچ نوں لے کے
 اپنے آپ دے اندر بہہ کے
 ادھی رات نوں فجر اں تیکر
 دل دا آل دوالا پھولیا
 ہر چٹا ہر کالا پھولیا
 ہر ہک نیں بس ایہا دسیا
 جیہڑے من وچ واحد وسیا
 وسوں دا سرناواں بنیا
 اوہ نگھا پر چھانواں بنیا (9)

اوہناں دی شاعری وچ پنجاب دی سورم گتی دا کچھ وی ودھیرے سلاہن جوگ اے۔
 اوہناں رائے احمد خاں کھرل دی وڈیائی اپنی نظم ”احمد خاں کھرل“ وچ بیان کیتی اے۔
 رائے محمد خاں، رائے احمد خاں کھرل، نوں انج خراج تحسین پیش کیتا اے:
 ”راء جی“ اج ہک گل تاں دسو
 تسیں وی اوہناں وچوں ای ہوہ نا
 جو ویلے دی ککھوں جم کے
 دھرتی نوں ماں رنگا کر گئے
 دھیاں نوں چھاں رنگا کر گئے
 ”راء جی“ انج ہک گل تاں دسو
 سانوں جو نہیں مرن وی آوندا
 سانوں مرن دا ول تاں دسو (10)
 ایس نظم دا تنقیدی جائزہ لیندے ہوئے ڈاکٹر محمد شاہ کھگمہ کہندے نیں:

”بڑی گھنی چوکی تے ڈوگی سوچ والا رائے محمد خاں ناصر اے
 پیا، جیسل اوہندی کتاب ہڈک نوں پڑھن پاروں بیٹھا ہاں، تے ہر نظم
 وچوں مینوں بڑی ڈوگی تے بڑے کم دی سوچ لہدی رہی اے تے
 میں جیہڑا عربیاں تے فارسیاں پڑھ پڑھ کے بڈھا ہو گیا ہاں، سچی مچی
 حیران ہو گیا تے فیر میں اپنے دل دے دریا وچ ڈبدا تے تردا، ایہہ گل
 سوچدا رہیا ہاں کہ ”راجی“ اپنے پنڈ دے بنیاں اُتے بہہ کے تے کھا لیا
 دا پانی پی کے ایڈیاں سوہنیاں سوچاں تے اونہاں سوچاں دے نتیجے
 کڈھ کے سوہنیاں شعراں دیاں لڑیاں پروندا رہیا اے۔“ (11)

رائے محمد خاں ناصر اپنیاں نظماں وچ پنجابی دے صوفی شاعر شاہ حسین نال اپنی محبت
 دا اظہار کیتا اے۔ اوہناں شاہ حسین نوں بڑا مان بخشیا اے۔ شاہ حسین بابا فرید توں بعد دو جے
 وڈے شاعر نیں۔ جیہناں پنجابی زبان وچ کافیاں لکھیاں نیں۔ شاہ حسین دیاں کافیاں اوہناں دی
 صوفیانہ روایت دا مونہہ بولدیاں ثبوت نیں۔ شاہ حسین دا ذکر رائے محمد خاں ناصر ہوراں انج کیتا
 اے۔

پکھیا چا ج دل اپنے توں
 دس کھاں بھلیا کیہڑی گلوں
 سارے فقر فقیراں وچوں
 سچ دیاں تصویراں وچوں
 شاہ حسین دا سچ نکھیرواں
 اوہندھا نچیا نچ نکھیرواں (12)

لاچ اک اجیہی حرص دا ناں اے جیہڑی کدی ختم نہیں ہوندی۔ جے انسان کوئی چیز
 حاصل کر لوے تے اوہنوں نوں شے دا لاچ لگ جاندا اے۔ ایسے لئی تے سیانے کہندے نیں
 کہ لاچ بُری بلا اے۔ لاچی بندے نوں صرف اپنے لاچ نال غرض ہوندی اے۔ اوہنوں دو جے
 انسان دی کوئی فکر نہیں ہوندی۔ جیویں انسان پسپاں دے لاچ پاروں وسدے جھگے اجاڑ کے رکھ
 دیندا اے۔ دولت دے لاچ پاروں انسان اصل وچ ہلکے کتے آنگ ہو جاندا اے۔ ایس حوالے

نال لکھدے نیں:

ہلکیاں سوچاں جدوں وی سوون

جمدیاں نیں، اوہ ہلکے کتے

جھپڑے ہلک دی دندی وڈھ کے

وسوں نال وسیب جدوں

ہلکا کر چھڈ دے نیں پھدھ کے (13)

دولت دے لالچ وچ بندے اک دوجے نوں ماری جاندے نیں۔ جدکہ رب العزت

انسان نوں درد دل لئی پیدا کیتا سی جے بندہ بندے دا دارو ہووے گا۔ پر بندہ لالچ وچ آ کے

سارا کجھ بھل بیٹھا اے۔

سوچاں ایس پٹارے وچوں

اپنے آپ میں سارے وچوں

ہکو ہرکھ نتاری بیٹھاں

باقی درد و ساری بیٹھاں

ہرکھ وی اوہ، جدکاں بندے نوں

دسیا جرم لگی جاندے نیں

مٹی وچ دفنی جاندے نیں

سوچیں پا گیا ایہا مینوں

ہرکھ تاں کھا گیا ایہا مینوں

کاں اوہ دسیا بھل بیٹھا اے

بندہ گھتی مُل بیٹھا اے (14)

رائے محمد خاں ناصر دی شاعری وچ خیالاں دی اڈاری وی دیکھی جاسکدی اے۔ اوہ

جاگدی اکھ نال خواب دیکھن آ لے شاعر نیں۔ اوہ اپنے خیال، خواب، نوں واگاں پا کے جدھر

مرضی ٹوری جاندے نیں۔

روز کسے دے خواباں پاروں
 تاریاں بھریا انبر چھڈ کے
 چن دی کول چاننی پھدھ کے
 پلکاں اتے دھر لینا واں
 سوچ معطر کر لینا واں (15)

اکلاپے توں مراد کلاپن، تنہائی اے۔ اکلاپا انسان دے اندر اچھی تنہائی اے کہ انسان
 انساناں دی بھیڑ وچ وی اپنے آپ نوں تنہا محسوس کردا اے۔ اصل وچ مادہ پرستی دے دور وچ
 مصروفیت اپنی ودھ گئی اے کہ بے حسی نے جنم لے لیا اے۔ اک دوجے دا احساس، غم خواری،
 کسے دے کم آونا تے کسے دا دکھ درد ونڈاون دا رواج بالکل منکدا جا رہیا اے۔ انسان اپنیاں
 دکھاں، کوجھاں تے ہنیریاں توں ڈردا اپنی ذات وچ گم ہو گیا اے۔ ایہو گمشدگی اصل وچ اکلاپا
 اے جیویں:

مُر مُتھو رہی اے پچھدی
 ساری رات ای واء پرے دی
 ناصر بھیڑیا پتّی دس چا
 لوریاں میریاں نیندراں تیریاں
 کدوں دیاں نیں لڑیاں ہونیاں
 کلم کلے ویڑھے دے وچ
 کلم کلا کیوں بیٹھا ایں

کنیاں صدیاں سوں بیٹھا ایں (16)

اک ہور تھاں تے رائے محمد خاں ناصر لکھدے نیں:
 مگھیاں داناں دے آٹے دی
 نہ ایں روٹی پکدی پئی اے؟
 اکلاپے دی سنی جھولی
 مگھیاں داناں دی رت پی کے

رجی اے تے چوون لگ پئی (17)

حق دی استحصالی دی ریت صدیاں پرانی اے۔ لوکی حقدار دا حق کھوہندے آئے نیں۔
ایہہ انہونی ہر دور وچ ہوندى رہی اے۔ رائے محمد خاں ناصر حق دی استحصالی دے خلاف آواز
بلند کردے نیں۔ پنجابی شاعری وچ کاں دی علامت استحصالی لئی ورتی گئی اے۔ کیوں جے ایہہ
بالاں کولوں ٹکر وی کھوہ لیددا اے۔

کاگ بنیرے آن کے بیٹھا
میرے دل دے موسم بدلے
آس دے پنچھی چیکن لگ پئے
اوہندے مونہہ ول
پر اوہ نظراں حرصاں بھریاں
اکوای تھان ٹکلیاں ہونیاں
خورے سکھ سنیہڑے سارے
کیکن اوہ بھلا بیٹھا اے
بال دے ہتھیں ٹکر ڈٹھا
تاہیں بنیرے آ بیٹھا اے (18)

ساڈے سماج وچ دھی دے حق دا استحصالی ہو رہیا اے۔ لوک دھیاں نوں حق نہیں
دیندے سگوں دھیاں دا حق وی پتراں نوں دے دیندے نیں۔ ایس توں ودھ ہووہ حق دا
استحصالی کیہ ہو سکدا اے۔ جدکہ دھی دا حق دھی نوں ملنا چاہیدا اے۔ جدوں پیو مر جاندا اے تے
پچھوں وین دھی ای کردی اے۔ پتراں نوں اونا دکھ پیو دے مرن دا نہیں ہوندا جتا دھیاں نوں
ہوندا اے۔ پر فیر وی لوک دھیاں دا حق مار لیندے نیں۔ اتھے اوہناں دی نظم ”میت دی
وارث“ ویکھو:

اوہو موت ای لا وارث اے
جیہڑی موت نوں جیون اتھے
کراماں آلی دھی نہیں دیندا

شرماں آلی دھی نہیں دیندا
 پتر وارث ناواں دے نیں
 بھونک بھانڈے تے تھاوں دے نیں
 دھی ہووے تے موت کدی وی
 اکلاپے دا دکھ نہیں ساہندی
 ویناں آلی بھکھ نہیں ساہندی (19)

چنگا تے وڈا لکھاری اپنے قلم دے زور تے معاشرے دی سوچ نوں بدلن دا چاہیوان
 ہوندا اے۔ اوہ چاہندا اے کہ لوک چنگا تے اچھا سوچن۔ اک دوجے دے کم آون۔ اک دوجے
 دا سہارا بنن تے اک دوجے دی عزت دی راکھی کرن تاں ای زندگی چنگے ڈھنگ نال گزاری جا
 سکدی اے۔ رائے محمد خاں ناصر ہورں دا خیال اے کہ لوکاں نوں نصیحت دین دی تھاں اوس
 نصیحت تے آپ عمل کر کے اچھا انسان بنیا جاسکدا اے۔

میں چانن تے انج دا چانن
 جیہندی لوسجاکھی
 میں عزلاں دا وواہرو پاہرو
 میں شرماں دی راکھی (20)

اوہناں دا وچار اے کہ جیویں دی سوچ میں رکھنا ہاں ہر کسے دی سوچ انج دی ہونی
 چاہیدا اے تاں ای معاشرے وچ امن تے سکون ہووے گا۔

رائے محمد خاں ناصر بڑا حساس، باریک بین تے حقیقتاں نوں لفظاں راہیں بیان کرن
 والا شاعر اے۔ اوہنے سماج وچ جیہڑا دکھ، غم تے نا انصافیاں ویکھیاں بڑا غیر جانبدار ہو کے نظماں
 دتا۔ اوہناں اپنیاں نظماں دا موضوع معاشرے وچ لکے ہوئے مسئلیاں نوں بنایا اے۔ ہر کوئی
 اپنے آپ نوں چنگا سمجھی جا رہیا اے تے دوجے دیاں خامیاں تلاش کرن لگا ہویا اے۔ ہر
 انسان ایہہ سارا کجھ اپنیاں اکھیں نال ویکھ رہیا اے۔ ہر جی ایہناں ساریاں گلاں دے خلاف
 آواز بلند کرن نوں تیار نہیں کسے نوں کسے اتے وساہ نہیں رہیا۔ ایسے ڈر وچ ای رہندا اے کہ
 کدھروں میرے تے حملہ نہ ہو جاوے۔ ایہناں ساریاں مسئلیاں دا حل کڈھنا چاہیدا اے، پر

کوئی وی ایس پاسے خیال نہیں کردا پیا۔ رائے محمد خاں ناصر دھروہی پا کے کہندے نیں:

خوف دا ہر تھاں پہرا ڈٹھا
 ہر کوئی گونگا بہرا ڈٹھا
 سنجیاں گلیاں سنجے ویڑھے
 نہ ای اُسارے نہ ای جھیرے
 چپاں ہانیاں چارے پاسے
 ہوا ای ڈر سارے پاسے
 جیون کتے کھلو نہ جاوے
 خود کش حملہ ہو نہ جاوے
 بندے مردے کیہڑی گلوں
 لوکی مردے کیہڑی گلوں (21)

برابری دا نہ ہونا وی ساڈے سماج دا المیہ اے۔ نہ برابری دے سماجی ڈھانچے وچ
 لوکاں دی کیتی کتری دی کھس تے انکار دے خلاف ویروا اک ہتھیار ہمیش رہیا اے۔ پکارتے
 ککارے جدوں کوئی کسے دا حق لٹ کے لے جاندے نیں تاں جیہڑا لٹیا جاندا اے اوہ بیچارا فیر
 بو بوا ای پاسکدا اے جیویں:

اُو گھودی اوہ واج میں جیہڑی
 سندا آیاں جمدیوں لادی
 جیہنوں لوکی بو بو آکھن
 جیہڑی بولے تے دسدی اے
 فیر لٹیرا لٹ کے لے گیا
 مڑ کوئی پاہر و ستارہ گیا (22)

دکھ درد انسانی زندگی دا حصہ نیں۔ ایہہ ہر انسان دے حصے وچ آوندے نیں۔ کسے
 نوں پیاریاں دے وچھڑ جان دا دکھ، کسے نوں محبوب نہ ملن دا دکھ، کسے نوں غربت دا دکھ، مطلب
 کہ ہر بندہ کسے نہ کسے دکھ وچ پھسیا ہو یا اے۔ دکھاں نوں جرنہ ہر کسے دے وں دا روگ نہیں۔

ایہناں نوں وڈے جگرے آلا بندہ ای جر سکدا اے۔ رائے محمد خاں ناصر دی شاعری وچ دکھ، درد دا بیان اگھڑواں اے۔

دیکھیں پیڑے سوچ کے میرے

جے وچوں دل نہڑیں

کوڈا بوہا دیکھ کے بھیڑیں

دل جے دی ماں ہندا ای

کنڈیاں پٹھ وی چھاں ہندا ای (23)

اک ہور تھاں رائے محمد خاں ناصر لکھدے نیں کہ میری پیڑ کوئی نہ سیاندا۔ اصل وچ پیڑ اوہنوں ای ہوندى اے جیہدی بانہہ وڈھیںجی ہووے۔ دوجے نوں پرائی پیڑ دا کیہ گیان ہو سکدا اے۔ ایسے لئی تے رائے محمد خاں لکھدے نیں:

میری پیڑ سیہاندا کوئی نہ

جان کے مینوں جاندا کوئی نہ

ناصر بھیڑیا بول چا کچھ تاں

میرے درد پھرول چا کچھ تاں

ہڈوں لاناواں سٹی وانا ایں

اُکا ای چپاں وٹی وانا ایں (24)

جدوں کوئی کسے دا اپنا بن کے اوہدے دل وچ وس کے اوہدے توں مونہہ موڑدا اے تے دوجے بندے تے جو پیتی اے اوہنوں رائے محمد خاں ناصر انج بیان کردے نیں:

جیہڑیاں لگدیاں توں مونہہ موڑن

اوہناں کڑمیاں نوں تانیندر

سکھاں دے نال سون نہیں دیندی

خواب سہانے آون نہیں دیندی (25)

ایں دنیا وچ ہر بندے نوں کسے نہ کسے کولوں دکھ ضرور ملدا اے۔ اوہ دکھ کسے دے وچھڑ جان دا وی ہو سکدا اے۔ جدوں کوئی وچھڑ جاندا اے۔ دوجے دے دل تے جو پیتی اے

اوہ اوہنوں ای پتہ ہوندا اے تے بندہ وسدی دنیا وچ کلا ہو کے رہ جاندا اے۔ اوہنوں بہاراں وی چنگیاں نہیں لگدیاں۔ اوہنوں خوشی، خوشی نہیں لگدی۔ اوہنوں سجن دے وچھڑ جان دا دکھ کسے جوگا نہیں چھڑدا تے اوہ کلا ہو کے رہ جاندا اے۔ ایس واردات نوں رائے محمد خاں ناصر ہوراں انج بیان کیتا اے۔

کے درد سہیڑی بیٹھا ایں
اپنا آپ نیڑی بیٹھا ایں
کلم کلا ہويا وانا ایں
بہوں شولا ہويا وانا ایں (26)

ایس دنیا وچ بندہ دکھاں ہتھوں ہر روز مردا اے تے ہر روز جیندا اے۔ ایہناں دکھاں دا کوئی اپاء نہیں کردا سگوں دکھ گھٹاؤں دی تھاں دکھ ودھا دیندا اے۔

چن کھارے میلا چانن
درد سنگھارے میلا چانن
جیون رت مرجھائی پھردی
روز قیامت آئی پھردی (27)

رائے محمد خاں ناصر ہوراں رکھ دے استعارے راہیں بڑے سوہنے ڈھنگ نال فکر تے عمل دی دعوت دتی اے۔ انسان تے دکھ دا تعلق حضرت آدمؑ توں چلیا آرہیا اے۔ رکھاں کول قربانی دا بے لوث جذبہ ہوندا اے۔ رکھاں دی گھنی تے ٹھنڈی چھاں مٹھے تے ذائقے دار پھل سوہنے تے خوشبودار پھل آکسیجن دی فراہمی لئی تے بالن لئی لکڑی گویا سب کچھ دوجیاں نوں قربان کرن لئی ہوندا اے۔ رائے محمد خاں ناصر رکھ نوں ماں ورگا کہندے نیں۔ کیوں جے ایہہ مسافراں نوں چھاں تے پھل دوویں دیندے نیں۔ ایہہ دھپاں جھل کے سانوں چھاں دیندے نیں۔

ایہہ رکھ جو دھرتی دا سوہنہ جمدے
ایہہ رکھ جو ماڑے دی آس ورگے

ایہہ رکھ جو سفر اں دا حوصلہ وی

ایہہ رکھ جو ماواں دے قیاس ورگے (28)

رائے محمد خاں ناصر ہوراں دیاں نظماں وچ انتاں دی روانی تے تسلسل موجود اے۔

اوہناں اپنیاں شعراں وچ پُچھے ڈھنگ نال لفظ پروئے نیں جیہناں نوں پڑھ کے ایہہ محسوس نہیں ہوندا کہ شعر دا ربط ٹٹ رہیا اے۔ کجھ مثالاں دیکھو:

میں دھرتی دا سکا سوڑا

میں دھرتی دی پگ

میتھوں رانجھے پچھ کے چھیڑن

آنکھیں بلدے وگ

مینوں ہوڑ نہ ہٹک اے کائی

میں واہندا دریا

میرے پچھے ٹردے ناصر

مٹی، اگ، ہوا (29)

ایہہ شعر جیہناں دے وچ انتاں دی روانی تے تسلسل موجود اے۔

کالی توڑی مُودھی کرے

چٹے رنگ دے سوٹے اتے

فصلاں دے وچ ٹنگی بیٹھاں

دل نال نجر نوں ڈھنگی بیٹھاں (30)

بندہ کلا کجھ وی نہیں۔ سیانے کہندے نیں اک اک تے دو یاراں۔ انج ای ہر بندے

نوں کسے نہ کسے نال جڑنا پوند اے۔ انسان دی زندگی وچ کوئی اجیہا بندہ آ جاندا اے جیہڑا

بندے نوں جین دا ول سکھا دیندا اے۔ ایہہ ول بندہ دکھاں مصیباں نوں کٹ کے ای سکھدا

اے۔ جیہڑا انسان دکھاں، تکلیفاں نوں برداشت کر لوے اوہ پورا انسان بن جاندا اے۔ اوہدی

فیر معاشرے وچ قدر وی ہوندی اے۔ جدوں بندہ اپنے مقصد وچ کامیاب ہو جاوے تے ہر

کوئی اوہدی عزت کردا اے تے جدوں اوہ ناکام ہو جاوے تے ہر کوئی اوہدے توں ولا کے لنگھدا

اے۔ ڈاکٹر صفرا صدف ہوئیں رائے محمد خاں ناصر دی پنجابی شاعری بارے آکھدیاں نیں:

”رائے محمد خاں ناصر دی شاعری گڑی تے مُنڈے دے عشق

دی کہانی تیکر نہیں اے اوہ ایہدے توں اگے دی منزل دا شاعر

اے۔“ (31)

رائے محمد خاں ناصر ہوراں دی شاعری پنجاب دی مٹی وچ گنّھی ہوئی اے تے اوہدے
لکے انگ نوں ہتھ لا کے ویکھو تاں وچوں پنجاب دے پانیاں دی روانی تے دھرتی دا کوئی وڈا
موضوع ساڈیاں اکھاں اگے تھمر پاون لگ پیندا اے۔ اوہناں دُکھ نوں جیویں سہاریا اوہنوں اپنی
سچائی نال بیان کر دتا کہ اوہناں دے اکھراں، شہداں تے مصرعیاں وچوں پنجاب دی بھوری مٹی
دی واشتا آون لگ پیندی اے۔ اوہ ساندل بار دے واسی نیں تے ایہدا محاورہ تے شہد اولی انج
نروئے پن نال ورتدے نیں کہ جیویں اسیں کوئی شاعری دی کتاب نہیں پڑھ رہے سگوں سدا
سہاونی بارے دے راہاں اُتے ٹرے جاندے آں تے اوہدے وچوں آون والی مہک نے
اسانوں نشیا چھڈیا اے۔ اوہناں دی زبان تے لینڈ سکیپ نوں دکھ کر کے نہیں ویکھیا جاسکدا
تے صرف ایہدا پاندھی ای بنیا جاسکدا اے۔ انج اوہناں نویں نظم وچ جیہڑے پورے پائے نیں
آون والے سہ دے شاعر ایہناں راہواں اُتے ای ٹردے نظر آون گے۔

.....

حوالے

*Research Scholar, M Phil, Dept. of Punjabi, GCU, Lahore.

1.Qamar-uz-Zaman, "Rai Da Hirkh", Trinjan, 1:13(2019):54.

2.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh, (Lahore: Sanjh Publishers, 2010), 29.

3.Rai Muhammad Khan Nasir, 29.

4.Mushtaq Sufi, "Shairi Suhni, Un Suhni," Trinjan, 1:13(2019):27-28.

5.Rai Muhammad Khan Nasir, 31.

6.Rai Muhammad Khan Nasir, 122.

- 7.Rai Muhammad Khan Nasir,101.
- 8.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak (Lahore: Sanjh Publishers,2018),36.
- 9.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,34.
- 10.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,97.
- 11.Dr. Muhammad Shah Khaga, "Hidak Diyan Hakimana Gallan Tay Nasir" Trinjan, 1:13(2019),63.
- 12.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,36.
- 13.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,56.
- 14.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,102.
- 15.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,124.
- 16.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,128.
- 17.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,65.
- 18.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,133.
- 19.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,121.
- 20.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,95.
- 21.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,132.
- 22.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,50.
- 23.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,125.
- 24.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,117.
- 25.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,126.
- 26.Rai Muhammad Khan Nasir, Hirkh,130.
- 27.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,135.
- 28.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,75.
- 29.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,95.
- 30.Rai Muhammad Khan Nasir, Hidak,124.
- 31.Dr. Sughra Sadaf, "Halkian Sochan Jad vi Soowan," Trinjan,1:13(2019):15.

Government College University Press, Lahore